

bilimname 50, 2023/2, 297-339

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 06.01.2022, Kabul Tarihi: 22.04.2022, Yayın Tarihi: 31.10.2023
doi: 10.28949/bilimname.1054284

İSMAİL SEM'İ EFENDİ VE "USUL-İ MUHAKEMENİN TARİHÇESİ" RİSALESİ BAĞLAMINDA İSLAM-OSMANLI YARGILAMA USULÜNÜN TARİHİNE BİR BAKIŞ

Yasin YILMAZ^a

Abdussamed ATASOY^b

Öz

İsmail Sem'î Efendi (1857-1935), son dönem Osmanlı hukukçuları arasında hem medrese tahsili görmesi hem de Mekteb-i Hukuk'tan mezun olması itibarıyla dikkate değer bir isimdir. Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmasından hemen birkaç sene sonra iki risale yayımlamıştır. Müellifin bu risalelerden ve bir makaleden başka bir yayını bulunmamaktadır. Hayatını farklı mahkemelerde hakimlik yaparak sürdürmüştür. Sem'î Efendi'nin, İslam yargılama hukukunun tarihine dair yazdığı "Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi" başlıklı risalesi elli iki sayfadan oluşmakta ve burada Hz. Peygamber (sav) döneminden başlayarak metnin kaleme alındığı yıla kadar yargılama alanında geçirilen süreç özetlenmektedir. Risalede Osmanlı yargılama hukukunun tarihi padişahlara göre dönemlendirilerek ele alınmıştır. Yıldırım Beyazıt, Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman, I. Mustafa, IV. Mehmed, Sultan İbrahim, II. Ahmed, IV. Murat, I. Mahmud, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemleri hakkında yargılama faaliyetlerine ilişkin bilgiler verilmiştir. İsmail Sem'î Efendi'nin eseri kaleme aldığı zamanda Osmanlı padişahı olan II. Abdülhamid döneminde bu alanda atılan adımlar sıralanmıştır. Özellikle Tanzimat dönemindeki hukukta batılılaşma çabaları dahilinde değerlendirilen 1879 tarihli hukuk ve ceza muhakemeleri kanunu risalede zikredilmektedir. Kısa bir özet olmasına rağmen yargılama tarihine bütüncül bir bakış sağlaması açısından faydalı bir çalışma sayılabilir. Bu çalışmanın birinci hedefi literatürde pek bilinmeyen İsmail Sem'î Efendi'nin hayat hikayesine ilişkin elde ettiğimiz bilgileri takdim etmektir. İkinci hedef ise "Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi" başlıklı risale metninin değerlendirmesini yapmaktır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, İsmail Sem'î, yargılama usulü, yargılama tarihi, Osmanlı yargı sistemi

^a Doktora Öğr., İstanbul Üniversitesi, yasinyilmazz@yahoo.com

^b Dr. Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, samedatasoy1109@hotmail.com

**ISMAIL SEM'İ EFENDİ AND A LOOK AT THE HISTORY OF THE ISLAMIC-
OTTOMAN TRIAL PROCEDURE IN THE CONTEXT OF THE HIS EPISTLE ON
HISTORY OF ISLAMIC PROCEDURE LAW**

Abstract

Ismail Sem'î Efendi (1857-1935) has an important place among the late Ottoman lawyers in terms of both his education in madrasah and his graduation from Mekteb-i Hukuk. He published two epistles just a few years after he graduated from Mekteb-i Hukuk. The author does not have any other publications other than these epistles and one article. He continued his life as a judge in different courts. Sem'î Efendi's epistle titled "Usul-i Muhakemenin Tarihçesi" (The History of Procedure Law), written on the history of Islamic procedure law, consists of fifty-two pages. The process in the judicial field starting from the time of the Prophet (pbuh) until the year when the text was written is summarized. Although it is a brief summary, it can be regarded as a useful study in terms of providing a holistic view of the Islamic procedure law history. The first goal of this study is to present the information we have obtained regarding the life story of İsmail Sem'î Efendi, which is not well known in the literature. The second goal is to translate and evaluate the text of the treatise titled "Usul-i Muhakemenin Tarihçesi". Throughout the Ottoman history, the importance given to the establishment of justice in the judiciary has been explained through different examples. During the Ottoman period, the innovations made in the field of judgment during the time of certain sultans were mentioned, and the last treatise was terminated by mentioning the regulations on the Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye and Usul-i Muhakeme-i Hukukiye, which were enacted in 1879.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Islamic law, İsmail Sem'î, trial procedure, history of procedure law, Ottoman judicial system.

Giriş

İsmail Sem'î Efendi (1857-1935), Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuş ve daha sonra çeşitli vilayetlerde hakimlik görevlerinde bulunmuş bir hukukçudur. "Usul-i Muhakemenin Tarihçesi" ismiyle yazdığı risalesinde yargılama tarihini Roma'dan başlatıp II. Abdülhamid dönemine -eserin kaleme alındığı 1887 yılına- kadar getirmiştir. Her ne kadar detaylı olarak tüm dönemler incelenirse de genel olarak yargılama tarihine ışık tutacak niteliği haiz bir risale olarak değerlendirilebilir. Zira bu şekilde tüm İslam

yargılama tarihini Osmanlı Devleti dönemini de içerisine alacak şekilde değerlendiren başka bir çalışmaya tarafımızca rastlanılmamış olması, bu eseri daha kıymetli hale getirmiştir.

Bu risalede önce Roma, sonra İran, daha sonra ise Cahiliye Araplarında uygulanagelen yargılamaya ilişkin genel bilgiler zikredilmiştir. Bu üç dönemde yargılamada adaletin sağlanamadığı ve zulümlerle dolu olduğu dile getirilmiştir. Ardından İslamiyet ile beraber bu husustaki değişime vurgu yapılmış ve Hz. Peygamber (sav) dönemi yargılama faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgi verilmiştir. Hz. Ebubekir (ra) dönemi hakkında genel bir değerlendirme yapılmış ve ardından Hz. Ömer (ra) dönemi detaylı olarak ele alınmıştır. Hz. Ömer'in (ra) Ebu Musa el-Eşari'ye (ra) yazmış olduğu mektup yargılama hukuku bakımından değeri dolayısıyla hem Arapça olarak hem de Osmanlı Türkçesine tercümesiyle risaleye alınmıştır. Hz. Ali (ra) dönemi de nispeten detaylı olarak incelenmiş, Hz. Osman (ra) dönemine ise kısaca yer verilmiştir. Emeviler dönemi yüzeysel olarak işlendikten sonra Abbasiler dönemi detaylıca değerlendirilmiştir. Abbasiler döneminde özellikle şurta teşkilatı ve ashab-ı udul hakkında müstakil başlıklar açılmıştır.

Son bölümde ise öncelikle Osmanlı Devleti'nde adaletin ne derece mükemmel bir şekilde uygulandığı ve yargılama faaliyetlerindeki eşitlik, tarafsızlık gibi ilkelere olağanüstü önem verildiği vurgulanmış ve sırasıyla bazı padişahların dönemleri ele alınmıştır. Yıldırım Beyazıt, Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman, I. Mustafa, IV. Mehmed, Sultan İbrahim, II. Ahmed, IV. Murat, I. Mahmud, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemleri hakkında yargılama faaliyetlerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Özellikle İsmail Sem'î Efendi'nin eseri kaleme aldığı dönemde Osmanlı padişahı olan II. Abdülhamid zamanında adaletin ne derece önemli bir hale geldiği ve adaletin bi-hakkın sağlandığına ilişkin değerlendirmelere yer verilerek risale sonlandırılmıştır.

A. İsmail Sem'î Efendi'nin Hayatı

İsmail Sem'î Efendi, 1857 yılının Şubat sonu veya Mart başı gibi Afşarzade Yusuf Ağa'nın oğlu olarak Maraş'ta doğmuş ve ilk olarak medrese tahsili görmüştür.¹ Daha sonra 1878 yılında açılan İstanbul'daki Mekteb-i Hukuk'a girerek ikinci devre mezunları arasında 1886 yılında a'la derece ile mektebi bitirmiştir.² Mekteb'ten mezuniyetinin hemen akabinde, 1 Mayıs 1886 tarihinde Beyoğlu Bidayet Mahkemesi'nde hukuk, ceza ve ticaret

¹ BOA (Osmanlı Arşivi), "DH.SAİDd... 26/177", 29/12/1273.

² Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukukun Kuruluşu ve Faaliyetleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008), 153.

dairelerinde ikişer ay olmak üzere toplamda altı ay olarak mülazemet/staj dönemini bitirmiştir.³ Arapça ve Farsça bildiği kaydedilen Sem'î Efendi'nin, staj döneminden sonra "*Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*"⁴ ve "*Münşeât*"⁵ isimleriyle iki eser neşrettiği görülmektedir. Bunların yanında sonraki bir tarihte Ceride-i Adliye'de fesih sebeplerine ilişkin yazdığı kısa bir makale de bulunmaktadır.⁶

İlk memuriyetine, 14 Ağustos 1888 tarihinde, bin dört yüz kuruş maaşla Gümüşhane Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi başkanlığına atanarak başlamıştır.⁷ Daha sonra 8 Ekim 1889 tarihinde, üç bin yedi yüz kuruş maaşla Bitlis Vilayeti Bidayet Mahkemesi başkanlığına nakledilmesinin akabinde muhtemelen bu görevi ifaya devam ederken kendisine 27 Eylül 1890'da kal'a ve 7 Mayıs 1893'de şenizaf nişanları tevcih olunmuştur.⁸ 26 Mart 1892'de Erzurum Vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi başkanlığına tayin edilmiş, bu görevi devam ederken 13 Ağustos 1899'da rütbe-i sâniyesi rütbe-i mütemayize⁹ terfi ettirilmiştir.¹⁰ 23 Aralık 1899'da Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetlerine adliye müfettişliğine gönderilmiş,¹¹ buradan da 21 Eylül 1902 tarihinde Bağdad, Basra ve Musul vilayetleri adliye müfettişliğine nakledilmiştir.¹²

Zikredilen görevlerden sonra İsmail Sem'î'nin Üsküdar Bidayet Mahkemesi başkanlığına geçtiği görülmektedir. Bu görevinden sonra da 14 Mart 1915 tarihinde Dersaadet İstinaf Mahkemesi hukuk kısmı üyeliğine getirilmiştir.¹³ Bir gazete yazısından hareketle Sem'î Efendi'nin, 1921 yılında

³ BOA (Osmanlı Arşivi), "DH.SAİDd... 26/177".

⁴ İsmail Sem'î, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304/1887).

⁵ İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304/1887. Bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadık.

⁶ İsmail Sem'î, "Esbâb-ı Feshiye", çev. Samed Atasoy, *Ceride-i Adliye/Adalet Dergisi*, sy 22; 68 (20 Kasım 1326): 961-65; 657-66 İki gazete yazısına da tesadüf edilmiştir: "Ahlak". Tercüman-ı Hakikat, sy 2606-7, 3; "İnhitab-ı Ahbab". Tercüman-ı Hakikat, sy 2675, 2-3.

⁷ BOA (Osmanlı Arşivi), "İ.DH.. 1094/85751", 06/12/1305.

⁸ BOA (Osmanlı Arşivi), "DH.SAİDd... 26/177".

⁹ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra bir süre kullanılan ve mülki rütbelerden sâniye ile ûlâ sâniyesi arasında yer alan bir rütbedir.

¹⁰ BOA (Osmanlı Arşivi), "İ.TAL. 185/46", 05/04/1317"Van ve Bitlis vilayetleri müfettiş muavini İsmail Sem'î" şeklinde kayıtlarda yer almıştır, bkz. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 62 (1906): 404.

¹¹ BOA (Osmanlı Arşivi), "İ..AZN. 36/8", 19/08/1317; BOA (Osmanlı Arşivi), "BEO 1422/106637", 23/08/1317.

¹² BOA (Osmanlı Arşivi), "BEO 1921/144070", 17/06/1320.

¹³ BOA (Osmanlı Arşivi), "BEO 4343/325670", 27/04/1333; BOA (Osmanlı Arşivi), "İ..AZN. 118/39", 27/04/13331918 yılında da bu mevkide bulunmaktaydı, bkz. Salname, (68) 1918, 160.

Temyiz Mahkemesi üyesi olduğunu ifade edebiliriz.¹⁴ 1925-1926 yıllarına ait salnamede¹⁵ isminin geçmemesi dolayısıyla bu tarihlere kadar emekliye ayrıldığı tahmininde bulunulabilir. İsmail Sem'i Efendi, Cumhuriyet döneminde "Afşaroğlu" soyismini almış, 27 Haziran 1935 tarihinde Perşembe günü vefat etmiştir. "Acıklı bir ölüm" başlıklı vefat haberinde "*Temyiz mahkemesi azalarından mütekaid İsmail Sem'i Afşaroğlu Tanrının rahmetine erişmiştir. Merhumun cenazesi Edirnekapı aile mezarlığına defnedilmiştir. Tanrıdan rahmet dileriz*" ifadeleri yer almaktadır.¹⁶

B. Yargılama Usulü Tarihine Dair Risalenin Muhtevası ve Değerlendirilmesi

İsmail Sem'i Efendi, İslam yargılama hukukunun genel tarihine ilişkin -belki de döneminde ilk sayılabilecek nitelikte- bir eser kaleme almıştır. Bu eserde İslam'ın başlangıcından kitabın yazıldığı zamana kadar olan İslam ve Osmanlı adliye teşkilatı ve yargılama usulü tarihi ele alınmaktadır. İkinci'nin de ifade ettiği gibi 52 sayfalık metin oldukça kısa ama derli topludur.¹⁷ Eserin kapağında "Maarif Nezaret-i Celilesinin ruhsatıyla Dersaadet'te Karabet ve Kasbar Matbaası'nda (Bab-ı Ali Caddesinde numara 75)" basıldığı bilgileri yer almaktadır.

Risalenin "*Ifade-i Mahsusa*" başlıklı önsözünde müellif, Mekteb-i Hukuk'tan bahsetmiş, burada aldığı eğitime bir teşekkür göstergesi olarak bu metni kaleme aldığını söylemiş ve II. Abdülhamid'e methiyelerde bulunmuştur. Çalışmada yargılama hukukunun tarihçesinin özet olarak ortaya konacağı vaat edilmiştir.¹⁸ Önsözden sonra risalenin mukaddime kısmında; Hz. Peygamber'den (sav) önceki dönem, karanlık bir çağ olarak ifade edilmiştir. Bu zaman içerisinde toplumda cehalet ve zulüm hakimdi. Roma medeniyetinde tam bir cehalet, zulüm ve adaletsizlik hüküm sürüyordu. Kuvvetli olan zayıf olanı eziyor, güçlü olan hak sahibi olarak değerlendiriliyordu.¹⁹ Ateşperestliği ve ahlak yoksunluğu ile meşhur olan İran toplumu da bu cehaletten ve adaletsizlikten payını almıştır. Araplara gelince, onlar da kabileler arası savaşlar had safhada bulunup cahiliye adeti gereği kızlarını diri diri toprağa gömecek kadar adalet tanımından uzak bir

¹⁴ Abdurrahman Adil, "Kemalpaşazâde Said Bey II", *Tevhid-i Efkâr* 15, sy 3043 (18 Haziran 1921): 3; Yörük, "Mekteb-i Hukukun Kuruluşu ve Faaliyetleri", 76.

¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1926).

¹⁶ "İsmail Sem'i", *Cumhuriyet Gazetesi* 3993, 28 Haziran 1935.

¹⁷ İkinci, eseri tanıttığı yazısında sehven yayım tarihini 1324/1906 olarak vermiştir. Bkz. Ekrem Buğra İkinci, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy 5 (2005): 423.

¹⁸ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 3-5.

¹⁹ İsmail Sem'i, 6.

hayat sürüyorlardı.²⁰ Sözün özü karanlık içindeki bu toplumlar adalete hasret bir şekilde kendilerini bu durumdan kurtaracak olan hadiseyi adeta beklemekteydi. Beklenen hadise Mekke’de cereyan etmiş ve risaletin gelmesi ile gerçekleşmiştir. Sem’i’nin ifadesiyle Hz. Peygamber (sav), bu karanlık döneme bir güneş gibi doğmuştur.²¹

1. Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi

Hz. Peygamber (sav), risaletinden sonra özellikle Medine Site Devleti’nin başkanı olarak yargılama faaliyetini bizzat icra etmiştir. Yargılama için ayrı ve özel bir yer tahsis edilmemiş, birden fazla amaca hizmet eden mescidler kaza faaliyetlerine de ev sahipliği yapmıştır. Bu sayede yargılamanın aleniliği ilkesi gerçekleştirilmiştir.²² Sem’i Efendi’nin, burada olduğu gibi risale boyunca İslam ve Osmanlı yargılama hukukuna hakim olan ilkeleri vurguladığı görülmektedir.

Birçok nass ile sabittir ki adalette hükmetme ve adaletin sağlanabilmesi için tarafsızlık Allah Teala’nın emridir. Adaletin tesisi hakimler tarafından yerine getirilmiştir. Yargılama usulünün genel ilkeleri Hz. Peygamber (sav) döneminde Kur’an ve Sünnetle açıklanmıştır: Hakimler karar verirken tarafların getirdiği delilleri incelemeli ve yaptığı bu inceleme ve araştırma ile kanuna uygun ve tarafsız bir şekilde hüküm vermelidir. Delil getirmek davacıya yemin etmek ise davalıya aittir.²³ Hakim karar verirken taraflara eşit şekilde yaklaşmalı, tarafsızlığını korumalı ve tarafsızlığına halel getirecek hususlardan kaçınmalıdır. İnsanlar, yargılamada önemli bir yer taşıyan şahitlik hususunda birbirine yardım etmeli, şahitlikten kaçınmamalı ve yalan yere şahitlik yapmamalıdır.²⁴

Muaz bin Cebel’den (ra) rivayet olunan meşhur hadise göre²⁵ Hz. Peygamber (sav), Yemen’e vali olarak tayin ettiğinde Muaz’a (ra), karşına bir hukuki uyuşmazlık geldiğinde ne ile hükmedeceksin mealinde soru sormuştur. Muaz (ra) bu soruya: “Allah Teala’nın Kitabı” cevabını vermiştir.

²⁰ İsmail Sem’i, 7-8; Cahiliye dönemindeki yargı faaliyetleriyle ilgili bkz. Mustafa Necati Barış, “Cahiliye Döneminde Yargı Sistemi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 1 (2012): 153-70; Melikşah Aydın, *Klasik Dönem Osmanlı Yargılama Hukukunda Tanıklık* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021), 40.

²¹ İsmail Sem’i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 9.

²² İsmail Sem’i, 9-10.

²³ İsmail Sem’i, 10-12; Hakimlerin niteliklerinin nasslardaki dayanakları ve yargılamanın genel ilkeleri bağlamında ele alınması için bkz. Melikşah Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Hâkimlik ve Hâkimlerin Nitelikleri* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2016), 45.

²⁴ İsmail Sem’i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 15-16.

²⁵ Ebu Davud, *Es-Sünen*, “Akziyye”, 11, (İstanbul: Çağrı, 1992); Tirmizi, *es-Sünen*, “Ahkam”, (İstanbul: 1992).

Eğer Allah Teala'nın Kitabı'nda bulamazsa ne ile hükmedeceği sorulduğunda: "Rasulullah'ın sünneti" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber (sav), "eğer onda da bulamazsan ne ile hükmedeceksin" diye sorduğunda Muaz (ra) cevap olarak: "Reyimle ictihad ederim" cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber (sav), Allah Teala'ya şükür ve hamdederek: "Elçi'sinin elçisini, Elçi'nin razı olacağı şeye muvaffak etti" diyerek bu cevabı takdir etmiştir. Bu hadis, fikhın kaynakları açısından olduğu gibi yargılama hukuku açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir.²⁶ Bu kaynakların tespit edilmesi, bir bakıma yargılamada kullanılacak mevzuatın belirli olmasına ve öngörülebilir hukuk kurallarının herkesçe bilinmesine vesile olmuştur.

Hız. Peygamber'in (sav) bizzat yerine getirdiği pek çok yargılama vakidir. Bu yargılamalarda Hz. Peygamber (sav), şeriata uygun ve adaletli kararlar vermiştir. Onun (sav) adaletli olması ve adaletle hükmetmesi iman etmeyenler tarafından dahi kabul görecekt derecede nettir.²⁷ Mukaddime kısmı, Hz. Peygamber'in (sav) yargılama örnekleri ile son bulmaktadır. Bu örneklerde, söz konusu davaların çoğunun fetva kabilinden sayılabileceği ve tarafların gayelerinin, Allah'ın hükmünü öğrenip gereğini yapmak olduğu ifade edilebilir.²⁸

Birinci bölümde Hz. Peygamber'den (sav) sonra İslam devletinin halifesi olan Hz. Ebubekir'in (ra) de yargılama görevini bizzat ifa ettiği ve yargılama faaliyetinin mescitte yapılması uygulamasını devam ettirdiği söylenmiştir. Onun, yargılama yapacağı zaman öncelikli olarak yararlandığı deliller Kitap ve Sünnettir. Bu iki kaynaktan dava konusu olaya uygulayacağı bir hüküm bulamadığı takdirde sahabe-i kirama danışır. Sahabe-i kiram bu konuda aynı görüş üzerinde birleşirse (sahabe icma'ı) bu görüşe göre hüküm verir. Onlar arasında ihtilaf meydana geldiği takdirde ise kendi ictihadiyle hüküm verir. Hz. Ebubekir (ra) yargılama sırasında tarafların sözlerine tam bir odaklanma ile yaklaşmış ve hakka aykırı karar vermemek adına başka şeylerle alakasını tamamen kesmiştir.²⁹

İkinci bölümde adalet timsali olarak adlandırılan Hz. Ömer'in (ra), yargılama esnasında tarafların kim oldukları ve statüleri ile ilgilenmediği ve tam bir tarafsızlıkla yargılama görevini bizzat ifa ettiği vurgulanmıştır.

²⁶ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 14-15; Bu hadisin kâdılarının hüküm vermekte kullanacağı kaynaklar bakımından yorumlanmasının başka bir örneği için bkz. Abdülvehhab Hallaf, *İlk Dönem İslam Hukuku (Yasama, Yargı ve Yürütme)*, çev. Abdülhadi Timurtaş (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006), 59-60.

²⁷ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 19.

²⁸ Hallaf, *İlk Dönem İslam Hukuku (Yasama, Yargı ve Yürütme)*, 31.

²⁹ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 19-20.

Hakim, yargılama sırasında tarafsızlığı konusunda insanları şüpheye düşürecek hal ve hareketlerden kaçınmalıdır. Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ebubekir (ra) yargılama görevini bizzat ifa etmişken Hz. Ömer (ra) fetihlerle beraber İslam devleti topraklarının genişlemesi ile tüm yargılama faaliyetlerini kendisi yapamayacak kadar yoğun bir şekilde devlet işleri ile ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bu sebeple İslam devletinde ilk defa Hz. Ömer (ra) tarafından yalnızca yargılama faaliyeti için bağımsız kâdılar atanmıştır.³⁰ Medine'ye Ebu'd Derda'yı (ra), Kufe'ye Ebu Musa el-Eş'ari'yi (ra) ve Basra'ya Şureyh'i (ra) kâdı olarak tayin etmiştir.³¹ Bu dönemde devlet teşkilatının kurumsallaşmasıyla beraber birçok hususta ilkler yaşanmıştır. İlk kez divan teşkilatı³² oluşturulmuş ve Hicri Takvim³³ hazırlanmıştır. Hicri takvimde, şûra ile alınan karar sonucunda hicret hadisesi başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir.³⁴

Hz. Ömer'in (ra) Ebu Musa el-Eş'ari'ye (ra) yazmış olduğu mektup yargılamada adalete ilişkin çok temel ve mühim hususlardan bahsettiği için İsmail Sem'î Efendi, ayrı bir başlık açarak bu mektubun hem Arapçasına ve hem de Osmanlı Türkçesi tercümesine yer vermiştir. Mektup, özellikle yargılama hukuku bakımından pek çok çalışmaya konu olmuştur.³⁵ Mektuba, yargılamanın hiçbir zaman ortadan kalkmayacak ve ertelenemeyecek bir görev olduğu ifade edilerek başlanmıştır. Davanın dikkatli bir şekilde dinlenilmesi, anlaşılması ve buna göre karar verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Hakimin tarafsızlığı ve tarafsız olduğunu diğer kişilere de yansıtması, belirli durumlarda sulhun caiz olduğu ancak şeriata aykırı sulhun caiz olmadığı, yargı kararlarının icra ve infazının gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hakimin, yanlış karar vermesi halinde bu karardan dönmesi ve yanlış üzerinde ısrar etmemesine, nass ile düzenlenmemiş hususlarda hakimin kanunu yorumlaması gerektiğine ve bu durumda takdir yetkisi

³⁰ Bu dönemden itibaren yargılama ile yönetim fonksiyonları birbirinden ayrılmış, aynı kişinin hem hakimlik ve hem de valilik yapmasının önü kapanmıştır. Bkz. Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Hâkimlik ve Hâkimlerin Nitelikleri*, 31.

³¹ İsmail Sem'î, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 21.

³² Hz. Ömer (ra) döneminde divan teşkilatı ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Mehmet Şimşir, "Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, sy 6 (2005): 265-80.

³³ Hicri takvimin oluşturulması ve resmi olarak tesis edilmesine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Kasım Şulul, "Hicri Takvimin Ortaya Çıkışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy 10 (2002): 145-66.

³⁴ İsmail Sem'î, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 22.

³⁵ Bu mektup üzerine yapılan bazı çalışmalar şunlardır: Abdüsselam Arı, "Hz. Ömer'in Ebu Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy 2 (2003): 85-99; Yılmaz Fidan, "Hz. Ömer'in Risaletü'l-Kaza Adlı Mektubundan Hareketle İslam Yargılama Hukuk Sistemi ve Hakimlik Mesleğine İlişkin Etik İlkelerin Tespiti", c. 3, 2018, 173-90.

kullanabileceğine ilişkin hususlar yer almaktadır. Kimlerin şahitlik yapamayacağı belirtilmiş ve külli kaidelerden bir tanesi olan "beyyine davacıya, yemin ise davalıya düşer" ilkesi ile ispat yüküne ilişkin bir husus da dile getirilmiştir.³⁶

Üçüncü bölümde Hz. Osman (ra) dönemi diğer üç halifeye göre daha kısa bir şekilde ele alınmış ve nassa uygun bir şekilde yargılama faaliyetinin devam ettiği dile getirilmekle yetinilmiştir.³⁷ Dördüncü bölümde Hz. Ali (ra) döneminde kâdırlara maaş tayin edildiği zikredilmiştir.³⁸ Hz. Ali (ra), hilafeti sırasında başına gelen bir olayda, devlet başkanı ayrıcalığı ile değil sıradan bir taraf gibi yargılanmıştır. Yargılamada Hz. Ali'nin (ra) şahitleri, şer'i kurala uymadığı gerekçesi ile kabul edilmemiş ve bu sebeple davalı tarafın yemini ile yargılama sona ermiştir. Bu durum İslam yargılama hukuku kuralı olan iki temel meseleyi ortaya koymaktadır. Bunlar; yargılamada kimlerin şahitlik yapamayacağı ve ispat yükünün kimde olduğuna ilişkindir.³⁹

2. Emeviler ve Abbasiler Dönemi

Beşinci bölümde Emeviler dönemi halifelerinden Muaviye (ra), Ömer bin Abdülaziz (ra) ve Abdümelik bin Mervan yönetimlerindeki adaletli yargılamalara değinilmiştir. Özellikle Ömer bin Abdülaziz (ra) döneminde adalet ve adalete duyulan güven darb-ı mesellere konu olacak derecede ilerlemiştir. Haccac gibi zalim Emevi yöneticilerinin döneminde dahi kâdırlar hakka uygun kararlar verebilmişlerdir.⁴⁰

Altıncı bölümde Abbasiler dönemi ele alınmıştır. Bu dönemde Halife Mansur'un bir kâdı tarafından yargılanması ve aleyhine hüküm verilmesi, adalete verilen önemi gösterdiği gibi statünün yargılamada ve adalette bir kriter olmadığını da gösteren bir örnektir. Abbasi halifesi Harun Reşid

³⁶ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 23-28.

³⁷ İsmail Sem'i, 28.

³⁸ İslam'ın ilk dönemlerinde aynı kişi hem hakim ve hem de valilik yaptığı için hakimlik maaşını tespit etmek zordur, ancak yargılama faaliyetini yürüten kişilerin mali bakımdan bağımsızlıklarını sağlamak için hakimlere yüksek maaşların verildiği söylenebilir. bkz. Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Hâkimlik ve Hâkimlerin Nitelikleri*, 65-68.

³⁹ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 28-30; Rivayetlerde Hz. Ali'nin (ra) oğullarını şahit gösterdiği bilgisi yer almaktadır, bu bağlamda altsoy-üstsoyun birbirleri hakkında tanıklık yapamayacaklarına ilişkin bkz. Aydın, *Klasik Dönem Osmanlı Yargılama Hukukunda Tanıklık*, 160-63.

⁴⁰ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 30-31; Emeviler dönemiyle ilgili bkz. Serhan Yıldırım, "Emevilerde Siyasi Otoritenin Meşruiyet Araçları ve Bazı Hukuk Kurumlarına Etkisi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6, sy 1 (2023): 133-50.

zamanında ilk kez kâdı'l-kudat⁴¹ adı ile bir makam tesis edilmiş ve bu makama ilk olarak Ebu Yusuf tayin edilmiştir. Horasan valisi Fazl b. Yahya el-Bermekî'ye babası tarafından gönderilen mektup ile Tahir b. Hüseyin'in Mısır valisi olan oğluna gönderdiği mektuplardan kısa alıntılar yapılarak bu mektuplar yargılama usulü bağlamında değerlendirilmiştir.⁴²

İslam fıkhdında genel olarak 4 mezhep bulunduğu ifade edilebilir. Bir de Zahiri mezhebi vardır, ancak bu mezhebe tabi olan kişiler azaldığı için genellikle ayrıca zikredilmemektedir. Bu dört mezhep: Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhepleridir. Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife (rh), Fars kökenlidir. Rey ve kıyasa sıklıkla başvurması ile bilinen Hanefi mezhebi, Kufe ekolü veya Irak ekolü olarak da adlandırılır. İmam Malik (rh) Hicazlıdır, onun mezhebi ehl-i hadis veya ehl-i hicaz olarak da adlandırılmaktadır. İmam Şafii (rh) de ehl-i hadis olarak adlandırılmakla beraber hem Hanefi hem Maliki mezhebinin özelliklerini bir araya getirdiği için karma bir ekol olarak adlandırılmaktadır. Ahmed bin Hanbel (rh) ise çok büyük bir hadis alimi olması dolayısıyla farklı bir mezhep oluşturmuştur.⁴³

İslam hukukuna göre kâdının temel görevi yargılamadır. Bunun dışındaki yönetim ve kamu adına faaliyette bulunmak kâdının görevi değildir. Ancak halifenin devlet idaresine ilişkin sorumluluklarının artmasıyla beraber kâdıllara yargılama dışındaki alanlarda özellikle idareye ilişkin olarak tanınan yetkiler arttırılmıştır. Kâdıllara yargılama alanı dışında tanınan yetkilere; küçük, sefih ve akıl hastasının mallarını koruma ve idare etme, vakıfların denetlenmesi, vasiyetlerin uygulanmasının denetlenmesi, velisi olmayan baliğa kızların evlendirilmesi, imar-iskan faaliyetleri ve bunların denetlenmesi, şahit tezkiyesi ve hatta zaman zaman bazı cezaların (tazir ve tedibin) icrası örnek gösterilebilir.⁴⁴

⁴¹ Başkâdı olarak da ifade edilen kâdılkudat: "9. yüzyılın sonlarına kadar umumiyetle başşehirin kâdisına verilen bir şeref unvanı iken sonraki dönemlerde devletin ülke ya da bölgedeki yargı teşkilatının üst yöneticisi konumunu kazandı. Ülkenin çeşitli bölgelerinde ve şehirlerinde görev yapan bütün kâdıllar onun naibi olarak tayin edilir oldu." bu şekilde tanımlanmaktadır. Şükrü Özen, "Kâdılkudat", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadilkudat>.

⁴² İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 32-33; burada bahsedilen mektup, muhtemelen Abbasi halifesi Me'mun'un veziri olan Tahir b. Hüseyin'in (ö. 822), Rakka ve Musul valisi olarak atanan oğlu Abdullah'a (ö. 844) yazdığı mektuptur. İslami dönem siyasi mektup literatürünün ilk metinlerinden olan bu mektubun değerlendirilmesi ve üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Özgür Kavak, "Meşhur Bir Mektubun İzinde: Vezir Tahir b. Hüseyin'in Oğlu Abdullah'a Nasihatleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41, sy 2 (2011): 59-106.

⁴³ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 34-35.

⁴⁴ İsmail Sem'i, 36.

Emevi ve Abbasilerde yer alan "şurta teşkilatına"⁴⁵ bölge ve çağa bağlı olarak farklı isimlerin verildiği görülmektedir. "Vali", "hakim", "sahib-i medine", "hakim-i örf" gibi isimler zaman zaman şurtanın yerine kullanılmıştır. Şurta'nın iki temel görevi bulunmaktadır. Birincisi; suçun araştırılması ve suçlunun ortaya çıkarılması ve bu kişilere tazir ve tedip cezası uygulamaktır. İkincisi ise yargılama sonucu sabit olan (kısas gibi) şer'î cezaların infaz edilmesinden ibarettir. Sahibu's-şurtanın kâdından en temel farkı, kesinleşmeden de ceza uygulayabilmesidir. Kâdılar yargılama sonucu kesinleşen cezaları uygulayabilirken şurta buna ek olarak, suç ile itham olunan kişinin yargılanmadan önce de suçlu olduğuna dair kuvvetli karinelerin bulunması halinde o kişiye tedip ve tazir cezası verebilmektedir.⁴⁶

Endülüs Emevileri'nde şurta teşkilatı, şurta-yı kübra ve şurta-yı suğra olarak iki kısımdan oluşmaktaydı. Büyük şurtanın görevi şikayet üzerine yüksek rütbeli devlet görevlileri dahil olmak üzere memurları yargılamak ve cezalandırmak iken küçük şurtanın görevi ise daha çok halkın işleyeceği suçları önlemek veya durdurılmaktan ibaretti.⁴⁷

Yedinci bölümde şuhûdu'l-udûl⁴⁸ (ashab-ı udûl) ayrı bir başlık altında işlenmiştir. Şuhûdu'l-udûl; kişiler arasında meydana gelen alış-veriş, ikrar ve benzeri hukuki işlemleri kaleme alan ve bunların kaydını tutup hakimnin talebi halinde bu işlemlere şahitlik yapan kimselerdir. Şuhûdu'l-udûl olarak tayin edilen kişi adalet, eminlik, dine bağlılık, tan ve cerhten uzak olmak, sakk ilminde⁴⁹ uzman olmak gibi şartları taşımak zorundadır. Çünkü bu kişilerin şahitlikleri üzerine hüküm tesis edilmektedir. Bazı toplumlarda şuhûdu'l-udûllere ayrı bina tesis edilmesi bu vazifeye verilen önemi göstermektedir.⁵⁰ Sakk ilminin temeli çok eski dönemlere dayanmaktadır. Kağıdın icadından

⁴⁵ Şurta kelimesi, alamet, işaret anlamına gelen "şurat" kelimesinden gelmektedir. Tanınmaları için bazı işaretler kullanmaları sebebiyle bu kişiler için "şurta" kelimesi kullanılmıştır. İleriki dönemlerde ise kanunları tatbik eden, emniyeti ve asayişini sağlayan teşkilata "şurta teşkilatı" adı verilmiştir. Günümüzdeki polis teşkilatına benzemektedir. Yaşar Çelikkol, "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilatı Ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı", *e-Journal of New World Sciences Academy*, sy 6 (2011): 321-30.

⁴⁶ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 37-38.

⁴⁷ İsmail Sem'i, 38.

⁴⁸ Şuhûdu'l-udûlun şuhudu'l-hal ile ilişkisi için bkz. İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, sy 53 (2019): 303-52.

⁴⁹ Mahkemelerde yazılan belgeler ve bu belgelerin yazılma usulünü konu edinen ilme "ilm-i sakk" adı verilmektedir. Bkz. Süleyman Kaya, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, sy 5 (2005): 379-416; İbrahim Ülker, *Osmanlı Noterlik Hukuku* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2018), 118-23.

⁵⁰ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 39-41.

önceki dönemlerde dahi sakk ilmi mevcuttur. Kağıdın icadından önce taraflar deri üzerine yazılarak vakıa kayıt altına alınmış olurdu.⁵¹ Risalenin devamında Osmanlı yargılama hukukunun tarihine ilişkin özet bilgiler verilmiştir, bu uzun dönemi klasik dönem ve Tanzimat dönemi şeklinde ikiye ayırarak incelemek yerinde olacaktır.

3. Osmanlı Klasik Dönemi

Sekizinci bölümde görüldüğü üzere Osmanlı Devleti; mahkemeler kurmak, bu mahkemelere kâdılar atamak ve onlara maaş tahsis etmek suretiyle yargılama faaliyetini sistematik bir hale getirmiştir. Yargılamada adaletin sağlanması ve muhakemenin özenli bir şekilde gerçekleştirilmesi, yabancı ülke vatandaşlarının dahi övgüsü ile karşılanmıştır. Bu şekilde hakka riayet edilmesi ve adaletin tesis edilmesi, birçok Hristiyanın, İslam ile sereflenmesine vesile olmuştur. Yargılamanın temel görevlisi olan kâdının yetkileri zaman zaman yargılamayı aşmış ve idari faaliyetleri de kapsamaya başlamıştır. Belediye hizmeti olarak ifade edilebilecek olan iş ve işlemleri de kâdılar yapmaya başlamıştır.⁵² Yıldırım Beyazıt zamanında kâdırlara, yargılama faaliyetleri ve düzenledikleri hüccetlerin/belgelerin niteliğine göre belirlenecek şekilde harç verilmesi uygulaması başlamıştır.⁵³

Fatih Sultan Mehmet, Divan-ı Hümayun⁵⁴ adı verilen ve yargılama görevi de bulunan kurumu düzenli bir hale getirmiştir. Bunun yanı sıra Rumeli Kazaskerliğini oluşturmuş ve fetihten hemen sonra bu mevkiye tayinde bulunmuştur.⁵⁵ Fetihle beraber İstanbul'un ilk kâdısı Hızır Bey olmuştur.⁵⁶ Daha sonra birçok müftü de Osmanlı Devleti'nde etkin bir rol oynamıştır. Molla Hüsrev, Kemalpaşazade, Zenbilli Ali Efendi, Ebussuud Efendi bu müftülere (şeyhülislam) örnek olarak gösterilebilir.⁵⁷

Kanuni zamanında İstanbul kâdırlığı yapan Niksari Muslihuddin Efendi, mahkemede muhızır⁵⁸ adı verilen görevlinin mahkeme işlerinde kâdıya

⁵¹ İsmail Sem'i, 41-42.

⁵² İsmail Sem'i, 43.

⁵³ İsmail Sem'i, 44 Bu sayede devlet kâdırlara ayrıca maaş verme yükümlülüğünden kurtulmuştur. Ancak bu durum kâdırların maddi kaygılar taşımasına ve bu mesleğin yozlaşmasına ve zaman zaman haksız uygulamalarda bulunmalarına sebep olmuştur.

⁵⁴ Divan-ı Hümayun diğer birçok görevinin yanı sıra temyiz mahkemesi görevini de görmektedir. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun* (Ankara: Birey ve Toplum, 1986), 91-96.

⁵⁵ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 44.

⁵⁶ Kâdi Hızır Bey ile alakalı daha fazla bilgi için bkz. M. Sait Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hizir-bey>.

⁵⁷ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 45.

⁵⁸ Muhızır davacı ve davalıyı mahkeme huzuruna getiren, mahkemede asayiş sağlayan mahkeme görevlisidir. Recep Ahıskalı, "Muhızır", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

yardımcı olmasının caiz olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹ Bu dönemde ayrıca kâdıların ilmi açıdan yetersiz olduklarını ve bu durumun adalete olumsuz etkisini göz önünde bulundurarak bu zamandan sonra kâdıların sınava tabi tutulmasını ve bu sınavı başarı ile tamamlayan kabiliyetli kâdıların görev alması kuralını getirmiştir.⁶⁰

Sultan Mustafa zamanında ortaya çıkan yalancı şahitlerin yargılamada adalette hükmetme noktasında adalete verdiği zarar göz önünde bulundurularak vezir İbrahim Paşa, iki yardımcısı arasında sahte bir dava oluşturmuş ve yalancı şahitleri bu sayede ortaya çıkarmış ve yargılamanın daha adaletili olmasını sağlamıştır.⁶¹

Sultan İbrahim dönemindeki bir olay kâdıların hukuka aykırı hüccet düzenlemediklerini ve yargılama yapmadan ehl-i örfün talebi ile hüküm vermediklerini açıkça gösterir niteliktedir. Bu olaya göre Sultan İbrahim zamanında Faik Paşa birkaç kişiyi asmıştır. Astıktan sonra da kâdından hüccet istemiştir. Kâdı ise yargılama yapmadan hüccet düzenlemeyi kabul etmediği için paşanın zulmüne uğramıştır. Bu haksız uygulama sonrası Faik Paşa merkeze çağrılarak cezalandırılmıştır.⁶²

Sultan II. Ahmed zamanında Kıbrıs valisinin kâdılarının bağımsızlığına gölge düşürecek faaliyetlerde bulunması üzerine cezalandırılması da ehl-i örfün yargılama faaliyeti gören kâdı üzerinde bir etkisinin olmadığı ve kâdılarının bağımsız olduğu bir sistemin bulunduğunu gösterir niteliktedir. Sultan II. Ahmed aynı zamanda kâdılarının iki seneden önce azledilemeyeceği

Ansiklopedisi, erişim 20 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhzir>; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Mahkemelerinde Muhzir Kavramı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sy 4 (2004): 235-41.

⁵⁹ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 45.

⁶⁰ İsmail Sem'i, 45; Osmanlı'da kâdılarının eğitim süreçleri ve yapılan sınavlarla ilgili bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2016), 12; Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Hâkimlik ve Hâkimlerin Nitelikleri*, 143.

⁶¹ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 45-46; Benzer bir olay 1719 yılında yaşanmış, sahte bir dava ile yalancı şahitliği meslek edinmiş olanlar tespit edilmiş ve cezalandırılmıştır. Bkz. Aydın, *Klasik Dönem Osmanlı Yargılama Hukukunda Tanıklık*, 276.

⁶² İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 46; Bu olay Naima Tarihi'nde şu şekilde anlatılmıştır: "[Faik Bey] bir kaç herifi bila-izn-i şer'î salb edip Sofya Kadısı Sencari Mehmed Efendi ki Mu'izzüddin demekle ma'rufdur. Ba'de's-siyase andan hüccet isteyip ibram u cefa ettikte kadı-i mezbur altı günde ilgar ile İstanbul'a gelip, Divan-ı Hümayun'da tazallum u feryad edip mevadd-ı mezalim defterini sundukta büyük mir-âhurluktan Osman Paşa Rumeli emirü'l-ümerası olup Faik ma'zulün ihzarına kapıcılar gitti (...) Faik Paşa'yı kayd u bend ile Asitane'ye getirdiler (...)" Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulasati Ahbari'l-Hafikayn)*, ed. Mehmet İpşirli, c. 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 975.

hususunda da ferman vermiştir.⁶³ Bu ferman, kâdılarının teminatı olmuş ve daha bağımsız karar vermelerini sağlamıştır.

IV. Murat döneminde; yargılama dışında da görevi bulunan kâdılarının yolların temizliği, ordunun yiyecek ihtiyacının karşılanması gibi görevlerini yerine getirmemeleri halinde cezalandırıldıklarına dair örnekler mevcuttur.⁶⁴

Sultan I. Mahmud döneminde kâdıllara gereğinden fazla mülazemet veren⁶⁵ Mehmed Said Efendi Şeyhülislamlıktan azledilerek yerine Seyyid Murtaza Efendi getirilmiştir. Bu bağlamda çıkarılan hatt-ı hümayundan alıntı yapılarak medrese ve mülazemet sisteminde adalete riayet edilmesi vurgulanmıştır.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde ceza hukukuna ilişkin hususlar zaman zaman kâdılar zaman zaman ehl-i örf adı verilen idareciler ve valilere bağlı olarak çalışan tomruk ağası (hapishane yöneticisi, müdürü) tarafından yerine getirilmiştir. İsmail Sem'i, isyankâr ve acımasız yeniçerilerin de bir müddet sonra ceza hukukuna ilişkin işlemlerde yetkili hale geldiğini, yeniçerilerin ceza hukukunda söz sahibi olduğu zamanlarda adaletsizliğin baş gösterdiğini, suçsuz kimselerin ve mağdurların ceza görmesi, suç-ceza denkleminin sağlanmaması gibi zulümlerin yeniçeriler tarafından sıklıkla icra edildiğini ifade etmiş; Sultan II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırması ile beraber milletin büyük bir zulümden kurtulduğunu söylemiştir.⁶⁷ Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla beraber hukuki yapıda da köklü bir değişiklik meydana gelmiştir. Ağa kapısı⁶⁸, Şeyhülislamlığa tahsis edilmiş, İstanbul

⁶³ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 46-47; hakimlerin azledilme durumları ve görev süreleriyle ilgili bkz. Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Hâkimlik ve Hâkimlerin Nitelikleri*, 169, 195-98; Osmanlı döneminde kâdılar genellikle "müddet-i örfiye" denilen 2 yıllık sürelerle görev yapmışlardır. Bkz. Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 27.

⁶⁴ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 47.

⁶⁵ Kâdılarının tevkil müddeti olan 2 yıldan fazla görev yapmalarına mülâzemet denilmiştir, müddeti bittiği halde kâdılarının göreve devam ettirilmeleriyle ilgili kazasker ruznamçesi örnekleri için bkz. Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 27-28.

⁶⁶ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 47-48; Nitekim Seyyid Murtaza Efendi'nin nasbı için çıkarılan hatt-ı hümayunda müstahak olmayanlara medrese ve mülâzemet verilmemesi ve işlerin ehil olan kişilere tevdi edilmesi istenmiştir. Bkz. Tahsin Özcan, "Halilefendizade Mehmed Said Efendi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-said-efendi-halilefendizade>.

⁶⁷ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 48-49.

⁶⁸ Ağa kapısı ilk zamanlarda yeniçeri ağasının resmi makamı ve ikametgahı iken yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla beraber daha önce özel bir binaya sahip olmayan Şeyhülislamlığa tahsis edilmiştir. Semavi Eyice, "Ağa Kapısı", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim 20 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/agakapisi>.

kâdısı, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği de buraya nakledilmiştir.⁶⁹

4. Tanzimat Dönemi

Tanzimat döneminde⁷⁰ bir yandan klasik dönemin yargı örgütü varlığını muhafaza ederken bir yandan da resepsiyon yoluyla kabul edilen kanunları uygulamak üzere yeni mahkemeler kurulmaya başlanmıştır. Sultan Abdülaziz döneminde yargılama adli ve idari yargı kısımlarına ayrılmıştır. Bunlardan adli yargı hususunda en üst mahkeme sıfatıyla Divan-ı Ahkam-ı Adliye⁷¹ ve idari yargı alanında da Şûra-yı Devlet kurulmuştur.⁷² Ayrıca bu üst mahkemelerin işleyişleriyle ilgili nizamnameler çıkarılmıştır.⁷³

Şer'î yargılama alanında üst mahkeme olarak Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye kurulmuş ve 1873 yılında çıkarılan talimatla görev alanı belirlenmiştir.⁷⁴ Yaklaşık bir sene sonra da şer'iyye sicilleri ve dava tutanaklarının düzenlenmesi hakkında bir talimat daha yayımlanmıştır.⁷⁵ Ayrıca bir delil olmaksızın kendisiyle hüküm verilebilecek şer'î senetlerin düzenlenmesine ilişkin talimat da bu kapsamda zikredilmiştir.⁷⁶ Yine taşra şer'iyye mahkemelerince verilen kararların istinaf ve temyiz usulleriyle ilgili

⁶⁹ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 49-50.

⁷⁰ Tanzimat Döneminde Osmanlı yargılama hukukuna ilişkin olarak meydana gelen gelişmeler için bkz. Ahmet Akman, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy 1 (2019): 431-50; Osmanlı mahkemelerinde görülen zaafiyetin sebebini ilmiye sınıfına dayandıran bir izah için bkz. Bahaddin Karakuş, "Osmanlı Son Döneminde Siyaset-i Şer'iyye Tartışmaları: İbnü'l-Hâzım Ferid Örneği", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1, sy 4 (2021): 85-102.

⁷¹ İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 50.

⁷² Şûra-yı Devlet'in kuruluşu, teşkilat yapısı ve görevleriyle ilgili bkz. Fethi Gedikli, *Şura-yı Devlet (Belgeler, Biyografik Bilgiler ve Örnek Kararlarıyla)* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018), 23.

⁷³ Bu iki üst mahkemenin kurulmasıyla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'nin görevi sona ermiştir. Bkz. Standford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", çev. Püren Özgören, *Tarih ve Toplum* 13, sy 77 (Mayıs 1990): 296-303; Abdülmecid Mutaf, "Şûra-yı Devlet (1868-1922)", içinde *Türkler*, c. 13 (Ankara: Yeni Türkiye, 2022); Samed Atasoy, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Kanunlaştırma Usulü ve Meclislerin Rolü (1838-1876)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 10, sy 2 (2020): 245-73.

⁷⁴ Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye'nin vezâifini hâvî talimat, Düstur, I/4, 73 (21 Muharrem 1290/20 Mart 1873). İsmail Sem'i, bu talimatın tarihini sehven 20 Muharrem olarak zikretmiştir. Bkz. İsmail Sem'i, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 50.

⁷⁵ Sicillât-ı şer'iyye ve zabt-ı deâvi cerideleri hakkında talimat, Düstur, I/4, 83 (15 Zilhicce 1290/3 Şubat 1874); İsmail Sem'i, 51.

⁷⁶ Bilâ-beyyine mazmunuyla amel ve hüküm caiz olabilecek surette senedât-ı şer'iyyenin tanzimine dair talimat-ı seniyye, Düstur, I/4, 78 (4 Cemaziyelevvel 1296/26 Nisan 1879); İsmail Sem'i, 51; Tezkiye kurumu da o dönem tartışılan müesseseler arasındadır, bkz. Melikşah Aydın, "Tanzimat Döneminde Şahitlerin Tezkiyesi ve Buna Yönelik Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, sy 1 (2021): 206-17.

bir talimat daha çıkarılmıştır.⁷⁷

Sultan II. Abdülhamid Han zamanında mahkemelere yenileri eklenmiş ve Sem'î'ye göre adalet zirve noktasına ulaşmıştır. 1879 yılında Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu ve yine aynı yıl içerisinde Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu yürürlüğe girmiştir.⁷⁸ Esasında bu kanunlar ile beraber Fransız hukukunda mevcut olan ceza ve hukuk yargılama usulü ayrımı resepsiyon yoluyla Osmanlı hukukuna girmiş oluyordu.⁷⁹ Diğer taraftan şer'î yargılama usulüne ilişkin hükümler de Mecelle'nin 14, 15 ve 16. kitaplarında düzenlenmiştir.

İsmail Sem'î Efendi "*Tahdis-i Nimet*" başlıklı sonuç bölümünde, yargılama usulü tarihine kısaca bir göz atılacak olursa Sultan II. Abdülhamid zamanındaki gibi bir adalet, saadet ve hukuka riayet vuku bulmadığını iddia etmiştir. II. Abdülhamid'in hükümlerinin daha uzun sürmesi duasıyla risalesine son vermiştir.⁸⁰ Risalenin tam metnini çeviriyazı şeklinde ek olarak vermeyi uygun gördük.

Sonuç

İsmail Sem'î Efendi'nin medrese kökenli olup Mekteb-i Hukuk'u da bitirmesi ve risaleyi kaleme aldığı dönemde hukuk, ceza ve ticaret mahkemelerindeki stajını tamamlaması hasebiyle teorinin yanı sıra pratiğe de aşına olduğu söylenebilir. Uygulamaya olan bu hakimiyeti dolayısıyla "*Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*" isimli risalesinde de sıkça tarihteki yargı uygulamalarından örnekler vermiştir. Bu risale dışında, son dönem Osmanlı hukuk literatüründe gerek İslam hukuku gerekse Osmanlı hukukunda yargılamaya ilişkin kısım kısım birçok çalışma yapılmış olmasına karşın doğrudan yargılama hukuku tarihiyle ilgili, konuyu bütünlüklü şekilde inceleyen bir esere rastlanılmamıştır. Bu sebeple tanıtımını yaptığımız risalenin, özet niteliğinde olsa dahi literatürde önemli bir boşluğu doldurduğu görülmektedir.

Eserde Emevilerden sonra Endülüs Emevilerine işaret edilmiş, hemen sonrasında Osmanlı dönemine geçilmiştir. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularına hiç temas edilmemesi risale hakkında bir eksiklik olarak

⁷⁷ Taşra mehâkim-i şer'iyyesinden verilen ilamâtın temyiz ve istinafi hakkında talimat, Düstur, Zeyl 3, 85 (22 Muharrem 1300/3 Aralık 1882); İsmail Sem'î, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 51.

⁷⁸ İsmail Sem'î, 51.

⁷⁹ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 103.

⁸⁰ İsmail Sem'î, *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*, 52.

zikredilebilir. Genel olarak Türk-İslam yargılama tarihini ele alan risalede kısaca da olsa Selçuklulara yer verilmesi daha uygun olabilirdi. Zira Selçuklular döneminde de yargılama hukuku açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı döneminde ise padişahların bir kısmı ele alınmış ve bu padişahların tamamı adaletin tesisine gösterdikleri özen bakımından övülmüştür, bu bağlamda II. Abdülhamid dönemine özel bir önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde yargılamada adaletin daha önce eşine rastlanmayan bir seviyeye ulaşarak örnek teşkil ettiği ifade edilmiştir. Müellifin, Tanzimat döneminde resepsiyon yoluyla çıkarılan usul kanunlarını İslam ve Osmanlı yargılama hukukunun bir devamı olarak görmesi de dikkate değerdir.

Teşekkür:

Ekteki metni okuyarak tashihlerini paylaşan Dr. Ali Adem Yörük hocaya teşekkür ediyoruz.

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

3. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

4. Katkı Oranı Beyanı:

Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

ABDURRAHMAN ADİL. "Kemalpaşazâde Said Bey II". *Tevhid-i Efkâr* nr. 15-3043, 18 Haziran 1921.

- AHISHALI, Recep. "Muhzır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhzir>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- AKMAN, Ahmet. "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2019), 431-450.
- ARI, Abdüsselam. "Hz. Ömer'in Ebu Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 85-99.
- ATASOY, Samed. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Kanunlaştırma Usulü ve Meclislerin Rolü (1838-1876)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 10/2 (2020), 245-273.
- AYDIN, M. Akif. "Divan-ı Ahkam-ı Adliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-ahkam-i-adliye>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- AYDIN, Melikşah. "Tanzimat Döneminde Şahitlerin Tezkiyesi ve Buna Yönelik Eleştiriler". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4 (2021/1), 206-217
- AYDIN, Melikşah. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Hâkimlik ve Hâkimlerin Nitelikleri*. Ankara: Adalet Yay., 2016.
- AYDIN, Melikşah. *Klasik Dönem Osmanlı Yargılama Hukukunda Tanıklık*. İstanbul: On İki Levha Yay., 2021.
- BARIŞ, Mustafa Necati. "Cahiliye Döneminde Yargı Sistemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 153-170.
- BOZKURT, Gülnihal. *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
- Cumhuriyet Gazetesi, 28 Haziran 1935, (3993) 4. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/cumhuriyet/cumhuriyet_1935/cumhuriyet_1935_haziran/cumhuriyet_1935_haziran_28_pdf> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- ÇELİKKOL, Yaşar. "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilatı Ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı". *e-Journal of New World Sciences Academy* 6 (2011), 321-330.
- ÇETİN, Osman. "Hürmüzân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/hurmuzan-i-farisi>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

- EKİNCİ, Ekrem Buğra. "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 417-439.
- ERÜNSAL, İsmail E. "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 53 (2019), 303-352.
- EYİCE, Semavi. "Ağa Kapısı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/agakapisi>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- FİDAN, Yılmaz. "Hz. Ömer'in Risaletü'l-Kaza Adlı Mektubundan Hareketle İslam Yargılama Hukuk Sistemi ve Hakimlik Mesleğine İlişkin Etik İlkelerin Tespiti". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* 3 (2018), 173-190.
- GEDİKLİ, Fethi. *Şura-yı Devlet (Belgeler, Biyografik Bilgiler ve Örnek Kararlarıyla)*. İstanbul: On İki Levha Yay., 2018.
- HALLAF, Abdülvahhab. *İlk Dönem İslam Hukuku (Yasama, Yargı ve Yürütme)*, çev. Abdülhadi Timurtaş. İstanbul: Pınar Yay., 2006.
- İbn HALDUN. *Mukaddime*. Çev. Pirizade Mehmed Sahib, Haz. Y. Yıldırım & S. Erdem & H. Özkan & M. C. Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- İSMAİL SEM'İ. "Esbâb-ı Feshiye", *Ceride-i Adliye* 22, (20 Teşrinievvel 1326/2 Kasım 1910), 961-965. [haz. Samed Atasoy, *Adalet Dergisi* 68 (2022/1), 657-666].
- İSMAİL SEM'İ. *Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304/1887.
- KARAKUŞ, Bahaddin. "Osmanlı Son Döneminde Siyaset-i Şer'iyeye Tartışmaları: İbnü'l-Hâzım Ferid Örneği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4 (2021/1), 85-102.
- KAVAK, Özgür. "Meşhur Bir Mektubun İzinde: Vezir Tahir b. Hüseyin'in Oğlu Abdullah'a Nasihatleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 59-106.
- KAYA, Süleyman. "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 379-416.
- KEMALPAŞAZADE SAİD. *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Dersleri*. Dersaadet: Alemdar Matbaası, 1329/1881.
- KURT, Hasan. "Tâhir b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

- <<https://islamansiklopedisi.org.tr/tahir-b-huseyin>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- MUMCU, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986.
- MUTAF, Abdülmecid. “Şûra-yı Devlet (1868-1922)”, *Türkler*, c. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ. *Tarih-i Naima (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulasati Ahbari'l-Hafıkayn)*, cilt 3, haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2007.
- ORTAYLI, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik Yay., 2016.
- OSMANLI ARŞİVİ, DH.SAİDd..., Nu: 26/177, H. 29.12.1273; İ.DH., Nu: 1094/85751, H. 06.12.1305; İ.TAL., Nu: 185/46, H. 05.04.1317; İ.AZN., Nu: 36/8, H. 19.08.1317; BEO, Nu: 1422/106637, H. 23.08.1317; BEO, Nu: 1921/144070, H. 17.06.1320; BEO, Nu: 4343/325670, H.27.04.1333; İ.AZN., Nu: 118/39, H.27.04.1333.
- ÖZCAN, Tahsin. “Halilefendizade Mehmed Said Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-said-efendi-halilefendizade>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- ÖZCOŞAR, İbrahim. “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 4 (2004), 235-241.
- ÖZEN, Şükrü. “Kâdılkudat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/kadilkudat>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- ÖZEN, Şükrü. “Yahyâ b. Eksem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-eksem>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- SARITEPE, Erdoğan. “Kırımlı Abdüssettar Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Medhal-i Fıkıh Adlı Risalesi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 113-131.
- SHAW, Standford J., “19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II”, çev. Püren Özgören, *Tarih ve Toplum* 13/77 (Mayıs 1990), 296-303.
- ŞİMŞİR, Mehmet. “Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı”. *İSTEM* 6 (2005), 265-280.
- ŞULUL, Kasım. “Hicri Takvimin Ortaya Çıkışı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2002), 145-166.

- TRABLUSÎ, Alâüddîn Ebü'l-Hasen. *Muînü'l-Hukkâm*, Matbaatü'l-Meymeniyye. 1310.
- ÜLKER, İbrahim. *Osmanlı Noterlik Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.
- YARDIM, Ali. "Ebû İdrîs el-Halvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-idris-el-havlani>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- YARDIM, Ali. "İbn Ebû Dâvûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-eksem>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- YAZICIOĞLU, M. Sait. "Hızır Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/hizir-bey>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- YILDIRIM, Serhan. "Emevilerde Siyasi Otoritenin Meşruiyet Araçları ve Bazı Hukuk Kurumlarına Etkisi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6 (2023/1), 133-150.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. "Fazl b. Yahyâ el-Bermeki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/fazl-b-yahya-el-bermeki>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).
- YÖRÜK, Ali Adem. *Mekteb-i Hukukun Kuruluşu ve Faaliyetleri*. İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

**EK: “Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi” Başlıklı Risalenin Çeviriyazısı
İfade-i Mahsusa⁸¹**

Ebu'l-adl ve'l-ihsan, padişah-ı ma'delet-nişan ve şehinşah-ı maarif-feşan efendimizin sâye-i adalet-küsterânelerinde maarif-i milliye-i vezayi'-i lazımemiz oldukça ilerlemiştir ki vatanımız bir gülşen-i maarif şeklini almış ve ale'l-husus umûr-ı adliyemiz gıpta-nümâ-yı cihan olacak bir derecede intizam-ı tâm altına alınarak sâye-i adaletlerinde hukûk-ı ibâd temin olunmuştur.

Tebea-i sâdıkasının saadet ve selameti uğrunda kendi rahat ve huzurlarını feda eden sevgili padişahımız bu intizamı muhafaza ve hukûk-ı ibâdı sıyanet etme[nin], muktedir ve mustakim ve kanunşinas me'mur bulundurmaya mütevakıf olduğunu nazar-ı itinaya [3] [alarak]⁸² Mekteb-i Hukuk'u küşad ve tebea-i sâdıkasını [burada] hukuk tahsiline terğib ve teşvik için lutfen mekteb-i mezkuru zîr-i himaye-i feyrvâye-i mülûkânelerine alarak bi'l-cümle evlad-ı vatanı dilşad buyurmuşlardır. İşte Mekteb-i Hukuk, bu maksad-ı hayr-mirsadla açılmış ve evlad-ı vatan da bu terğib üzerine tahsil-i hukuka katılmıştır. Mekteb-i Hukuk'un küşadına az bir vakit olduğu halde birçok erbab-ı hukuk yet[iş]miş ve yetişmektedir. Bende-i âciz dahi mekteb-i mezkurde ikmal-i tahsil ederek mezuniyet ruûsuna⁸³ nâil olmuştur.

Bu ruûsa nailiyet benim için en büyük bir nimet ve bu nimete karşı ilan-ı şükranıyet ise vacibe-i zimmet olduğundan âcizâne mahza tahdîs-i nimet zımnında “*Usûl-i Muhakemenin Tarihçesi*” nâmıyla bir mecmua-i [4] muhtasara cem' ve tertib eyledim. Muhteviyâtı seyyidü'l-[beşer] efendimizin zaman-ı risaletlerinden şimdiye kadar [yani] padişahımız efendimiz “es-Sultanu'l Gazi Abdulhamid Han-ı [Sâni]” (edâmallahu ikbâlehu) hazretlerinin zaman-ı saadetlerine kadar usûl-i muhakemenin tarihçesini mücmelen beyandan ibarettir.

Cenab-ı Hak velinimet-i bî-minnet efendimizi kemal-i sıhhat ve afiyetle taht-ı maâli-baht-ı mülûkânelerinde payidar ve bu sayede bi'l-cümle tebea-i sâdıkasını vâyemend-i menn u mesarr buyursun, âmîn. [5]

[Mukaddime]

Bismillahirrahmânirrahîm.

Hâkim-i ahkâm-ı hikem-bâis-i kâinat ve ümem-i efdal-i nev'-i benî-âdem Rasul-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz kadem-nihâde-i âlem⁸⁴ olmazdan evvel ahval-i umumiyeyi sehâb-ı zulmet⁸⁵ kaplamış idi. Bütün akvam, cehalet perdesi altında gizlenmiş ve vahşetlerine ebnâ-yı cinslerinin mahvından başka bir şeyle hitam vermez olmuşlar idi. Bu akvamdan ezcümle Avrupa'da bulunan Roma garb ahalsinin vahşeti, cehaleti, seyyiâtı olarak memleketleri, toprakları kanlara boyanmış idi.

Mukaddemâ Roma medeniyetini ilan eden hükemâ-yı sâlifinin eserleri ele

⁸¹ Bu başlığın altında “*Mekteb-i Hukuk'tan Mezun İsmail Sem'i*” imzası yer almaktadır.

⁸² Sayfa kenarları yırtık olduğu için tahminî olarak doldurulmuştur.

⁸³ Mezuniyet ruûsu: diploma.

⁸⁴ Kadem-nihâde-i âlem: varlık alemine ayak basmak.

⁸⁵ Sehâb-ı zulmet: karanlık bulutları, zulüm karanlığı.

alınmaz ve hatta isimleri bile hayalhânelerinde bulunmaz idi. Roma medeniyetini vahşet ve zulmet bulutları kaplamış ve zaleminin her biri bir gûna taaddîye başlamış olduğundan birtakım biçareler envâr-ı adaletten mahrum idi. [6]

Ahalinin sefaheti gûruh-ı mütegalibenin vahşeti [alemi] tamamen harap ve adalet lafz-ı celîlini bile âlûde-i [zulmet]⁸⁶ eylediğinden mazlumlar adalet yüzü görmüyordu. Herkes "*kuvvet hakka tegallüb eder*" darb-ı meseliyle âmil olup kaptığı elinde kalıyor idi. Şark ahvali garba nispetle bir derece iyi idiyse de burada da şiraze-i intizam ve tedbir halelpezîr olmuş ve ihkak-ı hak kazıyyesi perde-i istitarda⁸⁷ kalmış idi. Bu iki cihette ahali Hıristiyan dinini kabul ederek medeniyet ciheti gözetilmek istenilmiş ise de evvelce alıştıkları illet-i sefahet iliklerine işlemiş olduğundan müdebbirlerin icra-yı adalet işlerine gelmez, ahali sefahetten başlarını alamaz, büyük küçüğü bilmez, küçük büyüğü tanımaz idi.

İranîlere gelince: İranîler ateşperest olduklarından edyân-ı sâire ashâbı aleyhinde her türlü fenalıklar yapmaya kıyam ederler ve onlara dest-i taaddîlerini uzatmaktan çekinmeyerek enva'-ı muamele-i bağyâneye tasaddî⁸⁸ ederlerdi. İranîlerin tamamıyla ahlakı bozulmuş olduğundan memleketleri fesat ocağı kesilmiş olmakla memurların ihkak-ı hak kazıyyesi [7] [yerine] gelmez, ahali ise ateş taassubundan başka bir [şey] düşünmez idi. İran'da evvelden beri firûzan olan kanun-ı adalet, cehalet, ihtilal, terbiyesizlik tulumbasıyla sönmüş olduğundan ve o ocağı yandırıcı bir kimse bulunmadığından hiç bir mazlumun hukuku düşünülüyor idi.

Araplara gelince: Araplar müteferrik kabâile münkasım ve her kabilenin reisi olup onlar hüküm ve hükümet ederler ve istediklerini yaparlar ve güya ahali kendi yüzleri suyuna halk olmuş süsünü vererek icra-yı mezâlîmiden asla çekinmezlerdi. Arapların vahşeti bir dereceye gelmiş idi ki erkek evlatlarıyla iftihar ve kız evlatlarını sevmezler ve bazen olur idi ki diri diri defnederek o biçare mazlumînin boş yere kanlarına girerler idi. Arapların cehaleti bir dereceye gelmiş idi ki bütün kabâil birbiriyle mütemediyen harp ettiklerinden galip gelen kabile mağlubun üzerlerine enva'-ı mezâlîmi icra eylediğinden Arabistan'da ma'mur ve medenî bir mahalle tesadüf olunmaz idi. Arapların bu halleri kendilerine medeniyeti rüyada bile göstermez ve bi'l-farz görececek olsalar bile hayr ile tabir etmezler idi. [8]

El-hasıl bâlâda serd ve ityan edildiği üzere [ahval-i] umumiyeinin fenalığı hadsiz ve nihayete gelmiş oldu[ğundan] ve "*karınca kanatlanınca zevalini bulur*" darb-ı meselince umumî fenalık ve mezalimin sonu bir adalet ve medeniyeti icab ettiğinden zaman ve ahval-i umumiye bir şems-i adaletin zuhur eylemesini dört gözle gözlüyordu. İşte o "*şems-i adalet*" böyle bir zamanda arz-ı hicazda tulu' etti. Ve lamia-pâş-ı⁸⁹ zuhur olan işbu nûr-ı adaletten yeryüzü ziyâdâr oldu. "*Şems-i adalet*", adaleti evâmîr-i ilahiyeye müstenid olarak tesis ve adalet mukteziyatından olan usûl-i muhakeme-i meşruayı tanzim buyurdu.

⁸⁶ Âlûde-i zulmet: karanlıklar altında kalmış.

⁸⁷ Perde-i istitâr: kapalı perde, örtü perdesi.

⁸⁸ Tasaddî: bir işe başlamak, girişme, taarruz.

⁸⁹ Lamia-pâş: parlaklık saçan.

Emr-i kazâ farzdır. Ve emr-i kazâyı hüsn-i istimal ile adalet etmek lazımdır. Hazret-i Peygamber Efendimiz emr-i kazâyı bizzat icra buyurur ve icra-yı kazâ için mescid-i şerifte oturur idi. Lisan-ı dürer-bârından⁹⁰ şerefsâdır oldu ki “*innema nebîtu’l mesâcide li-zikrillahi teala ve’l hükm*” yani “mesâcid ancak ibadet ve hüküm için bina kılındı”. İşte şu hadis-i hikmet-nisârda⁹¹ hüküm ile ibadetin beynini tesviye ve muhakemesinin alenî olması hususunu ima buyurdu. [9] [Mescide] hiçbir kimsenin ve hatta müşriklerin bile duhûl [etmeleri] men’ olunmamıştır. Binaenalazalılık muhakeme alenî ve cümle nâsa ihkak-ı hak kapısı açık olmak hususu tesis olunmuştur.

Cenab-ı Kâdir-i Müteal icra-yı adalet[in] rıza-yı ulûhiyete muvafık olduğunu iş’âr ve şânına ziyade ihtimam ve kullarını adaletle tergiib için “*i’dilû huve akrabu li’t-takva*”⁹² buyurmuştur. Yani “adalet ediniz, adalet takvaya akrebdir”. Binaenaleyh adalet, mucib-i takvadır, takva ise bâdi-i saadet ve feyz-i dâreyindir. Bir hakim nîk nâm ile şöhret-şiar olmak ve ebna-yı cinsine hizmet-i fâhirede ve rıza-yı Bâriye muvafık harekette bulunmak isterse adalet eylesin. Çünkü Cenab-ı Hak, adalet kendisinin rızasını mucib ve zât-ı ulûhiyetinin sevdiği bir şey olduğunu beyan için Habib-i Ekremine “*fahkum beynehum bi’l-kıst, innallahê yuhıbbu’l muksitîn*”⁹³ buyurmuştur. Mana-yı şerîfi; “onların beyninde Allah’ın emreylediği şey ki addir, onunla hükmeyle, zira Allah, adalet edicileri sever” demektir.

Cenab-ı Hak hükkâmı icra-yı hükümlerinde kendisinin gayrından korkmayıp ancak kendisinden havf eylemesini emr [10] ederek buyurmuştur ki: “*fela tahşevunnâse vehşevû hatta teşterû bi-ayâtî semenen kalıla*”.⁹⁴ Mana-yı şerîfi; “nâsdan kork[mayın] ve benden korkunuz, benim âyât-ı bâhiru’l-âlâmâtımı⁹⁵ semen-i kalîle satmayınız”. Bundan anlaşıldı ki hakimler, icra-yı muhakemede hiçbir tarafa meyledemezler ve i’ta-yı hükümde hiçbir hâtıra ve maksada mebnî tarîk-i sedad u hakkaniyetten ayrılamazlar.

Hakimler zalimden mazlumun hakkını almak ve hakkı müstehakkına îsâl eylemek vazifesiyle mükelleftirler. Hakimler verecekleri hükümleri hakkaniyet dairesinde icra ve tarafeyni ba’de’l-istima’ hak kimin yedinde ise onun için hüküm vermelidirler. Yoksa her müddeinin iddia ettiği şeyi i’taya derhal müdde aleyhi mecbur veyahut müdde aleyhin inkarıyla müddeiyi talepten men’ edemezler. Belki müddei beyyine ikame etmesi ve edemez ise müdde aleyhin yemin etmesi üzerine hükümlerini ibtina kılmalıdır. Nitekim bu nükteye işaret olmak üzere Mefhar-i Kainat Efendimiz buyurmuştur ki “*lev yu’ta’n-nâsu bi-dâ’vâhum lâ de’â nasun dimâe’r-ricâl ve emvalehum ve lakinne’l beyyinete ale’l-müddei ve’l-yeminu ale’l-müddea-aleyh*”. Mana-yı şerîfi; “eğer nâsa iddia etmiş oldukları şey i’ta edilseydi birbirinin kanlarını [11] [ve mallarını] iddia ederler idi. Lakin beyyine müddei üzerine, [yemin de] müdde aleyh üzerinedir”.

Hükkam kendilerine arz olunan deâvide işi bi-hakkın tetkik eyledikten

⁹⁰ Dürer-bâr: inci yağdıran, çok kıymetli ve güzel sözler söyleyen.

⁹¹ Hikmet-nisâr: hikmet saçan.

⁹² Maide, 5/8. ayetten kısmi iktibas.

⁹³ Maide 5/42. ayetten kısmi iktibas.

⁹⁴ Maide 5/44. ayetten kısmi iktibas.

⁹⁵ Bahiru’l-âlâmât: işaretleri açık, belli.

sonra lazım gelen hükmü ita eylemelidir. Yoksa ale'l-'amya⁹⁶ ve bila-tetkikât hüküm vermemelidir. Mesela hakimin huzuruna bir müddei geldikte ale'l-usûl müddea aleyhi celp ile her ikisini ba'de'l-istima' hakikat hangi tarafta lamia-pâş-ı zuhur olursa ona göre hüküm verilmelidir.

Hazret-i Ali keremallahu vechehten rivayet olundu ki Hazret-i Peygamber Efendimiz beni Yemen'e kâdı ba's eylediği sırada ben söyledim ki: "Yâ Rasulallah sen beni Yemen'e kâdı gönderirsin, halbuki benim yaşım küçüktür ve benim için kazâya ilim ve iktidar yoktur." Hazret-i Fahu'l Enbiyâ buyurmuştur ki: "Allah senin kalbine hidayet eder ve lisanını sabit eder, sana iki kişi tekâdî ettiği vakitte, yani gelip de huzurunda muhakeme ve mürafaa istedikleri vakitte evvel için yani müddei için hükmetme, tâ ki ahârın kelâmını yani müddea aleyhin kelâmını dahi işitesin, zira senin için kazânın tebeyyün etmesi ahrâdır."⁹⁷ [12]

Hükkâm tarafeyn-i mütehasımeyni ale'l-usûl istima' et[tikten] sonra hak hangi tarafta zuhur ederse ona göre hüküm vermeli ve vereceği hüküm kanun-ı şer'a muvafık olmalıdır. Çünkü Cenab-ı Hak, Rasul-i Ekrem Efendimize hitaben buyurmuştur ki: "ey Habibim sana nazil olan Kur'an-ı Celilu'l-unvan ile hükmeyle ve onların ehvalarına yani arzu ettikleri şeye tabi olma".⁹⁸ Demek olur ki tarafeyn-i mütehasımeynin arzu ve maksadları muktezası üzere hükmedilmemelidir. Belki ihkak-ı hak kazıyyesinde hükkâmın nazar-ı dikkatleri, hakkaniyet cihetine masruf olarak verdikleri hükümleri kanun-ı şer' üzerine mübteni kılmalıdır.

Seyyidü'l-beşer Efendimiz tarafından sahabe-i kirâma hitaben "innema ene beşerun ve innekum tahtasimûne, ve le'alle ba'dakum elhane bi-hüccetihî min ba'din, fakdiye lehu 'alâ nahvi mimma esme'u" (ilâ ahiri'l-hadîs) şeref-vârid olmuştur. Manası; ancak ben beşerim siz benim huzuruma muhakeme ve muhasama için gelirsiniz, halbuki sizin bazınız hüccet ve husumetinde ve beyyinesini izhar ve işinin tarik-i temşiyetinde bazınızdan iyi bilir, ben ondan işittiğim şey üzerine onun için hükmederim demektir.

İşte şu kelâm-ı adl-efşandan anlaşıldı ki hakim, [13] müddei-i mütehasımeyninden hiçbirine muavenet edemez, ancak hakim hasmının kelâmından işittiği ve beyyinenin iktiza eylediği şey üzerine hükmeylemeye memur ve onunla mükelleftir. Yoksa nefsu'l-emre nispetle değildir. Hatta bir kimse davasında haksız olsa ve kendi müddeası üzerine şahid-i zûr⁹⁹ götürse ve hakim de şahid-i zûrları adil zannederek hükmeylese her ne kadar hakikatte mahkumun bih sabit değil ise de yine hakim hükmünde muhiktir.

Muaz bin Cebel radiyallahu anh hazretlerinden rivayet olunmuştur ki Seyyidü'l-beşer Efendimiz tarafından Muaz bin Cebel, Yemen'e ba's ve irsal edildiği zamanda: "Yâ Muaz, sana bir kaza arz olduğu vakitte nasıl hükmedersin?" diye sorulması üzerine Muaz hazretleri "Kitabullah ile hükmederim" diye cevap vermiştir, tekrar taraf-ı eşref-i nebeviden "eğer Kitabullahta bulamazsan ne yaparsın?" diye şeref-vârid olan suale Muaz

⁹⁶ Ale'l-'amya: körükörüne.

⁹⁷ Ahrâ: daha uygun.

⁹⁸ Maide 5/49. ayetten kısmi meal.

⁹⁹ Şahid-i zûr: yalancı şahit.

hazretleri “Sünnet-i Rasulullah ile hükmederim” demiştir. Üçüncü defa olarak Fahru’l-enbiya tarafından “eğer Sünnette dahi bulamazsan ne yaparsın?” diye varid olan suale Muaz hazretleri “re’yimle ictihad ederim, ictihadda [14] ve hakkı talepte vs’umun [y]ettiği mertebede çalışırım ve çalışmakta kusur etmem ve hükmümü Kitab ve Sünnet manasına kıyas ile i’ta ederim” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Rasul-i Ekrem hazretleri Muaz’a iltifat ve izhar-ı muhabbet ma’razında Muaz’ın sadr-ı saadeti üzerine [v]urarak buyurmuştur ki: “Ol Mevlaya şükür ve hamdederim ki Rasulullahın rasulünü, Rasulullahın razı olduğu şeye muvaffak etti.” Ve yine buyurmuştur ki: “Ben ancak sizin beyninizde bir re’y ile hükmederim ki ona dair bana bir şey nazil olmamıştır.”

İşte şu kazıyye ictihad etmek lüzumunu gösteriyor. Bu babda ictihada dair malumât vermek lazım idiye de ilerice usûl-i muhakeme-i şer’iyye tercüme ve tertib edileceğın[den] orada malumât-ı mufassala i’ta edilecektir. Tabakât-ı müctehidîn hakkında kesb-i malumat etmek isteyenler Mekteb-i Hukuk muallimîn-i kirâmından faziletli Abdussettar Efendi hazretlerinin “*Medhal-i Fıkıh*”¹⁰⁰ namıyla benâm kitab-ı âflerine müracaat buyursunlar.

Hakimlere lazım olan tarafeyn-i muarızeyni müsavi görmelidir, birini âhara tercih etmemelidir. [15] Fahr-ı Risalet Efendimiz buyurmuştur ki: “*iza ibtulıye ehadukum bi’l-kazâi fe’l-yüsevvi beynehum fi’l-cülüsi ve’n-nazari ve’l-işarâti*”. Yani sizin biriniz kaza ile mübtela olduğu vakitte onların yani husemânın beynlerini cülusta, nazarda, işarette tesviye eylesin, yani husemâyı müsavi görsün. Demek olur ki hakim, tarafeyn-i mütehasıme-yne müsavat nokta-i nazarından bakmalıdır. Birini oturtursa diğerini de cülus ile emretmeli, nazar ve işarette her tarafı müsavi kullanmalıdır, birinden diğerine fazla bir muamele etmemelidir.

İnsanlara lazımdır ki eda-yı şehadetle ebna-yı cinslerine muavenet eylemelidir. Çünkü birinin teavünü olmazsa ahârının hukûku payimâl olacağından şehadet-i haktan istinkaf edilmemek için kullarına “siz şehadet-i hakkı ketm ve ihfa eylemeyiniz”¹⁰¹ diye emr-i ilâhî vârid olduğu gibi bilakis yalan yere şehadet edip de ebna-yı cinsinin hânümânını¹⁰² harap ve hukûk-ı meşruasını ahara iğtisâb ettirmemek için “siz kavlı-zûrdan ictinab ediniz”¹⁰³ diye emr-i ilâhî vârid olmuştur.

Hakim tayini usulü hakkında Seyyid-i Benî-Adem Efendimiz hazretleri buyurmuştur ki: “Bir kimse iki kişi arasında [16] hakim olsa onlar da o zatın hükmüne razı olsalar, o hakim bunların beyninde ber-vech-i hakkaniyet hükmeylemez ise Allah’ın laneti onun üzerine olsun”. Bu meal-i hadisten anlaşıldığına göre iki nokta tesis edilmiştir. Birisi hüküm ahvalinin meşruiyeti, diğeri hükümleri garazsızca¹⁰⁴ tesviye-i maslahat eylemelidir.

¹⁰⁰ Bu risalenin tanıtımı ve çeviriyazısı için bkz. Erdoğan Sarıtepe, “Kırımlı Abdussettar Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Medhal-i Fıkıh Adlı Risalesi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 113-131.

¹⁰¹ Bakara, 2/283. ayetten kısmi meal.

¹⁰² Hânümân: ev, bark, ocak.

¹⁰³ Hac, 22/30. ayetten kısmi meal.

¹⁰⁴ Garezsiz: kötü bir niyet taşımaksızın.

Hazret-i Peygamber Efendimizin vermiş olduğu hükümlerden teberrüken birkaçını zikredeceğiz. Alkame bin Vâil babasından rivayet buyurmuştur ki: Hadramevt ahalisinden bir kimse ile kendi kabilesinden bir kimse Hazret-i Peygamberin huzur-ı şeriflerine arz-ı ıştika ettiler, şöyle ki Hadramî dedi ki: "Ey Allah'ın Rasulü, bu adam benim arzımda bana galebe etti, yani benim tarlamı zabtetti, kendi de müdafaasında bu arz benimdir ve zilyedim, kendinin hakkı bu kadar" dedi. Seyyidü'l-beşer Efendimiz, Hadramî'ye soruldu ki: "İspatın var mıdır?", Hadramî "yok" dedi. Hazret-i Peygamber Efendimiz buyurdu ki: "Senin için onun yeminidir, yani ona yemin vermek hakkınız vardır." Hadramî dedi ki: "Yâ Rasulallah hasmım fâcirdir ve erbab-ı vera'dan değildir, yemin etmekten çekinmez." Bunun üzerine Seyyidü'l-beşer buyurdu ki: "Senin için bundan başka çare yoktur." [17]

Cabir bin Abdullah'dan rivayet olundu ki iki kimse bir dabbeyi¹⁰⁵ mülküm diye bi'l-iddia huzur-ı nebevîde her ikisi de nitac-ı beyyinesi[ni] ikame eylediklerinden Seyyidü'l-beşer Efendimiz zilyet üzerine hüküm ita buyurmuştur. Ebu Musa el-Eş'ariden rivayet olundu ki: İki kişi ahd-i nebevîde bir deveyi iddia edip her ikisi de huzur-ı nebevîde şahitlerini ikame ettiklerinden Hazret-i Peygamber deveyi nisfiyet üzere her ikisine taksim ile hüküm buyurmuştur.

Hazret-i Peygamberin verdiği hükümler pek çok ve adaletine hadd u pâyân yoktur. Ne kadar hüküm sadır olmuş olduğuna tamamen kesb-i vukuf etmek isteyenler[in] hadis [külliyatlarındaki] "*Akziyyetü'n Nebi*" nam kitab[lara]a müracaat buyurmaları tavsiye olunur. Elhasıl Fahr-ı Kainat Efendimiz usul-i muhakemeyi tamamen ve bi-hakkın vaz' ve tesis buyurmuştur. Buna numune olmak üzere denizden bir katre mesabesinde olarak bir kaç ayât-ı münife ve ehâdis-i şerifeyi zikreyledik. "*El-ârifu yekfihî el-işârât*"¹⁰⁶ fehvasınca akl-ı selim ve tab'-ı müstakim erbabı bu kadarca zikretmeyi kâfi görerek usul-i muhakemenin ne yolda tesis olduğuna ilm-i icmalî hasıl eder.

Seyyidü'l-beşer Efendimizin usul-i muhakemeyi ve adaleti muktezi [18] kâffe-i vesâiti tesis buyurmuş olduğunu bir kimse inkar edemez ve münkirleri bile inkar etmemiştir. Mekteb-i Hukuk-ı Şahane muallimlerinden üstad-ı âli-kadım saadetli Said Beyefendi hazretleri tarafından tedris buyurulan siyasiyât dersinde zikreylemiş olduğu bir fıkra¹⁰⁷ hatır-güzarım olmakla derci münasip görüldü. Şöyle ki Fransa Hukuk-ı Beşeriyesi İlannamesi'ni kaleme alan [Marquis de] Lafayette nam zat Hazret-i Peygamber hakkında medîha-hân¹⁰⁸ olarak demiştir ki: "*oh illustre arabe gloire a toi tu as trouve la justice elle meme.*" Yani ey zat-ı alî-kadr, şan ve şeref sana olsun ki adaletin ta kendisini bulmuşsun.

[1.] Ebubekir es-Siddık Hazretlerinin Hilafeti Zamanı

Hazret-i Ebubekir radiyallahu anh hazretleri isr-i nebevîye iktifaen ashab-ı mesalihin işlerini tesviye eder ve emr-i muhakemeyi mescid-i şerifte bizzat ifa

¹⁰⁵ Dabbe: yük, binek hayvanı.

¹⁰⁶ "Arif olana işaretler yeterli gelir" manasındaki söz.

¹⁰⁷ Kemalpaşazade Said Bey bu ders notlarını yayımlamıştır. Bahsedilen alıntı için bkz. *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Dersleri*, (Dersaadet: Alemdar Matbaası, 1329), 44.

¹⁰⁸ Medîha-hân: övgü dolu sözler söyleyen.

eder ve lazım gelen hüküm ve kazayı Kitabullah ve Sünnet ve ictihad ile icra eder idi. Kitab ve Sünnette bulunmayan müşkil bir dava huzur-ı âlîlerine geldikte sahabe-i kiramın müşaveresine havale [19] buyurur idi. Eğer şûrâ o meselede ittifak ve ictima ederlerse onunla amel eder, eğer ihtilaf olursa kendi ictihad eder ve ictihadı mucibince hüküm buyurur idi.

Esnâ-yı muhakemede tarafeyn-i mütehasımeynin sözlerine dikkat eder ve onların sözlerinden başka bir şeye atf-ı niğah¹⁰⁹ buyurmaz idi. Bir gün huzur-ı âlîlerinde iki hasmı muhakeme buyurur iken Cenab-ı Faruk Efendimiz teşrif buyurup selam vermiş, Sıddık Efendimiz almamıştır. Hazret-i Faruk Efendimiz Abdurrahman bin Avf hazretlerine vakıayı beyan eylemekle Hazret-i Abdurrahman, Sıddık Efendimizden keşf-i esbab için istisfar-ı keyfiyet buyurdularında Hazret-i Ebubekir; Cenab-ı Faruk'un teşrifinde ben iki hasmı muhakeme ediyordum, Cenab-ı Hak onlardan ve onların dediklerinden ve benim dediklerimden sual buyuracağı cihetle gözümü, kulağımı ve kalbimi onlar ile meşgul etmiştim, onun için redd-i selam etmediğini beyan buyurmuştur.

[2.] Faruk Efendimiz Hazretlerinin Hilafeti

Hazret-i Faruk Efendimiz izhar-ı adalet ve ihkak-ı hak kazıyyesine ol derece gayret buyurmuşlardır ki evsafını, kalem beyandan acizdir. [20] Cenab-ı hilafetpenah efendimiz tarafeyn-i muarızeyni usulü dairesince isticvap ve lazım gelen muamele-i meşruayı icradan ser-i mü inhiraf eylemez idi.

Muhakemenin inzibatı ve idaresine gayret ve esnâ-yı muhakemede hasmeyn-i muarızeyni müsavi görür idi. Hatta bir gün huzur-ı âlîlerinde Hazret-i Ali Efendimiz ile bir kimseyi muhakeme ve her iki tarafı müsavi görmüştür. Mahkemenin nizamı ve inzibatı hakkında Hazret-i Şureyh'e: "La tesârû ve la tudârû ve la teba' ve la teşteri"¹¹⁰ diye tahriren emir buyurmuştur. Binaenaleyh hükkam, meclis-i muhakemede bey' u iştira gibi muamelede bulunamaz. Birine gizlice lakırdı söyleyemez. Elhasıl suizanna sebep olacak her bir hareketten ictinab eylemelidirler. Risaletpenah Efendimiz ve Sıddık-ı Ekber hazerâtı merkez-i hilafette emr-i kazayı bizzat ifa ve kat'-ı münazaât ederler idi. Vakta ki din-i İslam her tarafa münteşir olarak zat-ı hilafetpenahileri tertib-i siyaset-i amme ve cihad ve fütuhâta sa'y-i mevfur ve mu'dalât-ı umûr ile müştakil bulununca hukuk-ı ibâdın tesviyesi için ayrıca kâdı lüzumunu hissederek Medine-i Münevvere'de kibâr-ı ahabdan Ebu'd-Derda radiyallahu anh hazretlerini mansıb-ı kazada kendilerine teşrik ve Ebu Musa el-Eş'ari hazre[tləri]ni Kufe'ye ve Şureyh hazretlerini Basra'ya kâdı nasb buyurdular. [21] Kâdı Şureyh hazretlerine yüz dirhem maaş dahi tahsis buyurmuşlardır.

Cenab-ı Faruk efendimiz usul-i divanı vaz' ve tesis buyurmuştur. Halife-i sâni efendimiz zaman-ı hilafetinin iki buçuk senesinde hicretin tarih tutulması usulünü vaz' buyurmuştur. Şöyle ki din-i İslam'da tarih vaz'ı hususunu İmam Buhari ve Hakim Nisaburî, Meymun bin Mihrandan ve İbn Asakir Şa'bîden naklederek buyurur ki: hicret-i Hayru'l-beşerin on altıncı senesinin

¹⁰⁹ Atf-ı niğah: bakma, göz atma.

¹¹⁰ Kâdıların yargılama esnasında alışveriş yapmalarını yasaklayan bu ifadenin yakın bir şekli için bkz. Alâüddîn Ebü'l-Hasen Trablusî, *Muînü'l-Hukkâm, Matbaatü'l-Meymeniyeye*. 1310, 16.

Rebiulevvelinin on beşinci günü halife-i sâni Hazret-i Faruk efendimize Ebu Musa el-Eş'ari hazretleri tarafından arz edilmiştir ki Cenab-ı hilafetpenahiden yalnız şehir-i Şaban ile müverrah bir kıt'asının vârid olup aded-i sâl beyan buyurulmadığından geçmiş şehir-i Şaban mıdır bilinemiyor bu babda ne yolda hareket olunacağı re'y-i isabet-âde-i hilafetpenahilerine merhundur.

Cenab-ı halife-i sâni sahabe-i kiram hazerâtını davet buyurup Ebu Musa'nın istid'asını şûraya havale eyledi. Meclis-i mezkurede sabıkan Ahvaz hakimi Hürmüzan¹¹¹ dahi bulunmakla beyne'l-i'cam¹¹² bir hesab-ı vakt vardır ona ruzme derler diye [22] ruzmeyi tarif eylemekle Hazret-i Ömer tasvib buyurdu. Ve re's-i sene hangi vakitten itibar edileceği dahi müzakere edildikten sonra hicret-i nebeviyeden itibar olunmasına şûra karar verdiği cihetle re's-i sene tarih-i hicretten itibar edilmiştir. Suyûtî, *Tarih-i Hulefâ*'sında Hazret-i Ali'nin işaret-i âlîsi üzerine Hazret-i Ömer efendimiz tarihi hicretten itibar eylemiştir demiştir.

[2.1] Hazret-i Ömer Efendimiz Tarafından Ebu Musa el-Eş'ari'ye Yazmış Olduğu Mektup Hikmet-Üslub ve Adalet-İştimal¹¹³

[Besmele ve Selam kısmından sonra] "Kaza ve hüküm, farz-ı muhakkem ve sünnet-i müttebe'adır. Ya Ebu Musa, sana iki kişi müracaat ederek huzurunda muhakemeleri vaki olursa tarafeyn-i mütehasimeynin sözlerini güzelce [24] fehm eyle. Hak hangi tarafta senin için tebeyyün ederse yani hak hangi tarafta ser-nüma-yı zuhur olursa hüküm-i şer'i icra ve tenfiz eyle. Çünkü bir hakka tenfizi kâbil olmayan hüküm ile hüküm vermek nef' vermez. Yani hükkamdan sadır olan hükümler infaz olunmaz ise onu hükmetmek lafz-ı bî-mana olur.

Huzurunda, meclisinde, adlinde nâsın beynini müsavi eyle, ta ki zayıf adlinden me'yus olmaya. Şerif hayfına tama' eyleme. Yani esna-yı muhakemede tarafeyn-i muarizeyni meyl ve nazarda ve cülusta ve kıyamda adl ve hakkaniyette müsavi gör ve cümle nâsın beynini tesviye eyle ve hiçbir tarafa diğerinden fazla bir muamele eyleme ki zuafâ adlinden me'yus olmayalar. Şürefa kendilerine müzaheret¹¹⁴ ümidiyle senden zulüm ve cevr sudûruna tama' etmeyeler.

Beyyine müddei üzerine, yemin inkâr eden üzerinedir. Yani şahit müddeiden, yemin hasm-ı münkirden talep olunur. Beyne'l-hasmeyn sulh caizdir. Fakat haramı helal eden ve helali haram eden sulh batıldır.

Bir madde için senden bir hüküm sâdır olup da ba'dehû nefsine müracaatla tahattur edip bedreka-i¹¹⁵ tevfiik ile hidayet [25] olunarak senin için o hükmün fesadı zahir olur ise vermiş olduğun hüküm-i sabık seni hakka müracaattan men' etmesin. Hakka müracaat, batıldan ve batıl üzerine ısrardan hayırlıdır.

¹¹¹ Bkz. Osman Çetin, "Hürmüzân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/hurmuzan-i-farisi>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

¹¹² İ'cam: belirsiz söz söyleme.

¹¹³ Risalede mektubun Arapça metni de verilmiştir, değerlendirme kısmında atf yaptığımız çalışmalarda orjinal metin yayımlandığı için buraya tekrar koymaya gerek görmedik.

¹¹⁴ Müzaheret: yardımcı olma, arka çıkma.

¹¹⁵ Bedreka: yolculama, uğurlama, kılavuz, rehber.

Bir emir, Kitap ve Sünnette sana vasil ve bâliğ olmadığından yani Kitap ve Sünnette beyan olunmadığından dolayı kalbinde şek ve tereddüt hasil olursa ol emrin Kitap ve Sünnette emsali ve eşbahını bil. Yani ol emrin emsali ve eşbahının il-el-i şer'iyesini bilip onlara kıyas ile yani eşbah ve emsalini kıyas ederek hükm-i şer'isini ahkam-ı mansusadan istihraç ve istinbat eyle ve bu meseleden Allahu Azimuşşan hazretlerine ehabb oluna ve tarik-i hakka eşbeh gördüğün şeye cehd ve kasd eyle, yahut şey'¹¹⁶ ile amel eyle. Yani ictihad eylemiş olduğun maddede Hakkın rızasını mucib ve tarik-i hakk u savaba eşbeh olan hüküm ve manayı istinbata bezl-i mechud¹¹⁷ eyle.

Müddeinin hakkını hazır kılma. Yani müddei bir hukuk dava ettikte onu haklı bilme. Ve müddeiye ityan-ı beyyine¹¹⁸ için lazım gelen müddet ve mehli i'ta eyle. Eğer ikame-i beyyine ederse hakkını alır. Eğer ikame-i beyyine [26] edemezse sen hükmü onun aleyhine tevcih et. Yani hasmı müddeinin mutalebesinden men' eyle. Zira verilen mühletin inkızası mestur olan şeyi daha ziyade ecla¹¹⁹ edici ve özürde eblağdır.¹²⁰

Müslümanların bazıları, bazıları üzerine udûldür. Yani şehadetleri caizdir. Fakat hadd ile meclud ve şehadet-i zûr ile ma'ruf ve nesep ve velâda müttehem olanların şehadetleri caiz değildir. Çünkü Allahu Azimuşşan sırları sizden gizlemiş ve sizin beyyine ve yemininiz ile haklarınızı ve davalarınızı muhakkem eylemiştir. Esna-yı muhasâmatta tenekkür-i bi'l-husum¹²¹ ve nâsa eziyet vermek ve ızdırıp ve gönül darlığından ihtiraz eyle ki mevâtın-ı hakta¹²² yani ihkak-ı hak mahallinde sabır ve sebat mucib-i ecr u mesûbat ve bâdî-i hüsn-zuhr-ı ahirettir.

İmdi bir hakim, Ahkamü'l-hakimînin rızasını tahsil için velev ki kendi mazarratına olsun sıdk ve ihlas ile icra-yı hükmederse Cenab-ı Hak onunla nâs beyninde vaki olan şeye kâfidir. Yani mekâyid-ı nâsı¹²³ def' eder. Eğer bir kimse nâs için Allah'ın bildiği şeyin [27] gayrıyla tezeyyün ederse Allah ona şeyn¹²⁴ verir, yani zahiri batınına uymazsa Cenab-ı Hak onun hile ve ayıbını izhar eder. Bu halde sen zanneder misin ki rızk-ı acilde Allah'ın sevabına ve rahmetinin hazinesine vasil olasın. Yani ahârın rızasını Allah'ın rızasına takdim etmeyerek hazine-i rahmet-i ilahîye nail olmak gerektir vesselam."

[3.] Hazret-i Osman Zinnureyn Radiyallahu anh Hazretlerinin Hilafeti

Hazret-i Osman radiyallahu anh emr-i ilahîye tevfikân icra-yı adaletle şân-ı İslamiyeyi bir kat daha tezyid buyurdular. Hükkâma daire-i adaletten ayrılmamalarını ve ihkak-ı hak kazıyyesinde isr-i nebevîye iktifa ile icra buyurur idi. Ve hatta zat-ı hilafetpenahları bizzat tahkik-i keyfiyet için münaza'un filh olan

¹¹⁶ Şey': istemek, dilemek.

¹¹⁷ Bezl-i mechud: çokça çalışmak, uğraşmak.

¹¹⁸ İtyan-ı beyyine: delil getirmek.

¹¹⁹ Ecla: pek parlak, ziyade güzel, başında kıl bitmeyen kel.

¹²⁰ Eblağ: en açık, en düzgün, en belirgin.

¹²¹ Tenekkür-i bi'l-husûm: kendini gizleme.

¹²² Mevâtın-ı hak: hak yer.

¹²³ Mekâyid-i nâs: İnsanların tuzakları, hileleri.

¹²⁴ Şeyn: kusur, ayıp, noksan.

mahalle teşrif buyurmuş olduğu kütüb-i siyerde mestur[dur].

[4.] Hazret-i Ali Efendimizin Zaman-ı Hilafet-meâbı

Hazret-i Ali keremallahu vecheh efendimiz re'y-i saibâneleri ile izhar-ı adalet ve fikr-i müdekkikâneleriyle ibraz-ı hakkaniyet [28] ederek hall-i mevadd-ı mühimme ve keşf-i esrar-ı mesâil-i müşkile ile kat kat şan ve şeref-i İslamiyeyi tezyid buyurdular ve kâdı-yı meşhur cenab-ı Şureyh'e mükafat ve taziyâne-i¹²⁵ şevk u gayret olmak üzere beş yüz dirhem maaş tahsis buyurdular.

Hazret-i Ali Efendimizin nâsın ihtiyacına mebnî kitabı' l kâdı ile amel edilmesini tecviz buyurduğu rivayet olunmuştur. Hazret-i Ali Efendimiz eyyam-ı hilafetlerinde Ebu İdris Havlânî'yi kâdı nasb edip hükümet-i amme ve hassayı tefviz buyurmuşlardır.

Zat-ı hilafetpenâhîleri Siffin muharebesine tevcih buyurdıkları zaman bir dür'¹²⁶ kaybetmiş ve ba'de-l-harb dür'-i mezkûr bir Yahudide bulunmuş olmakla kâdı-yı meşhur Cenab-ı Şureyh'in huzurunda muhakeme olmuşlardır. Esna-yı muhakemede dür'-i mezkur kendisinin malı olduğu ve bir kimseye satmadığını ve bağışlamadığını ityan buyurduğundan Hazret-i Şureyh, Yahudiye lede'l-isticvap dür' benimdir ve yedimdedir diye Şureyh hazretleri Hazret-i Ali Efendimizden beyyine talep eylemekle Kanber¹²⁷ ve Hasan radiyallahu anhüma hazerâtını irae buyurdular. Kâdı-yı müşarun ileyh "evladın babaya şehadeti caiz değildir" diyerek [29] ve başka şahit dahi irae olunmadığından ve Yahudi de yemin eylemiş olduğundan Hazret-i Ali Efendimizin aleyhine hükmeylemiştir. Mezkur Yahudi kendinin kâdısı kendi aleyhine hüküm verdi ve bunlar ser-i mü adaletten inhiraf eylemezler diyerek şeref-i İslamla müşerref olmuştur.

Hazret-i Ali Efendimiz esna-yı hilafetlerinde hane-i saadetlerine bir kimse misafir olup şahs-ı mümaileyhten bir kimse dava eylemiş olmakla huzur-ı devletlerinde muhakeme olunmak lazım gelmekle misafir-i merkuma hane-i saadetlerinden kalkmasını emir buyurarak emr-i muhakemeyi ber-vech-i hakkaniyet icra buyurmuşlardır.

[5.] Emevilerin Zamanı

Hazret-i Muaviye icra-yı adalete sâ'î ve hakimlerinin verdikleri hükümleri daima adalet dairesinde cereyan eylemesine dikkatle şer'-i şerifin ahkâmını muhafaza buyururlar idi. Hazret-i Muaviye divana mahsus mührü icad buyurmuşlardır.

Hele Ömer bin Abdülaziz zamanında intizam-ı umumî bir [30] dereceye gelmiş idi ki "*kurt koyunla gezer*" darb-ı meseli zuhura gelmiştir. Ömer bin Abdülaziz fukaha-yı seb'anın ilmini câmi Zührî gibi nadiru'l-vücut bir zat-ı alf-kadra emr-i fetvayı muhavvel etmiş ve fetvasına ittiba edilmek için her tarafa fermanlar göndermiştir. İmam-ı müşarun ileyhe Abdülmelik bin Mervan tarafından taklid-i kaza edilmiştir. Abdülmelik bin Mervan tomarlar üstüne ihlas-ı şerif ile Fahr-ı Risaletin ism-i şerifini ve tarih vaz'ını icad eylemiştir.

¹²⁵ Taziyâne: sebep, vasıta, kırbaç, kamçı.

¹²⁶ Dür': inci.

¹²⁷ Kanber: Hz. Ali'nin sadık ve vefakar kölesi.

Emevilerin zamanında yine kâdılar adalet eder ve icra-yı hükümlerinde serbest idiler, hatta Haccac ve bazı Emevi vahşilerinin dest-i taaddisiyle medeniyet-i İslamiye rahnelenmiş¹²⁸ olduğu bir zamanda bile yine hükkam-ı zi'l-ihtram ihkak eylemekten çekinmezler ve şer'-i kavîmi usulü dairesinde icra ederler idi. O zamanda birçok fukaha-yı 'izâm hazerâtı sernüma-yı zuhur olmuştur. Ezcümle Muhammed bin Abdurrahman bin Leyla Yesar gibi zat-ı melâik-sıfat meydana gelip bir miktar Beni Ümeyye tarafından ve bir miktar Abbasiler tarafından otuz üç sene kadar Kufe'de seccade-i pîrâ-yı mesned-i şeriat olmuştur. [31]

[6.] Abbasiler Zamanı

Abbasiler ber-nehc-i şer'î ihkak-ı hak olunmak için mahkemeler tesis ve icab eden mahalle hükkam tayin buyurmuşlardır. Abbasilerin zamanında hükkam istiklalîyet üzere hareket eder ve hükümlerini kanun-ı şer'a tevfiik ederler idi.

Kâdı Muhammed bin Amr et-Talha Medine'de Mansur aleyhinde (Mansur-ı Halife hacc-ı şerife gelmiş idi) bazı kimesne tarafından dava edilmekle mahkemeye davet ederek aleyhinde hüküm vermiştir. Kâdı Abdullah bin Ala, Mehdi-i Halifenin aleyhine bir arazi davası için ikame-i dava edildikte huzuruna celp ve muhakeme eylemiştir.

İmam Ebu Yusuf, Mehdi ve Hâdî ve Harun Reşid taraflarından kâdı nasb olunmuştur. İmam-ı müşarun ileyh Harun Reşid tarafından kazasker ve seyyidu'l-ulema rütbelerini ihraz eylediği gibi *kadı'l-kudât* unvanı icad kılınarak onunla da telkib¹²⁹ olunmuştur.

Âl-i Bermekî'den Fazl'ın¹³⁰ Horasan valiliği esnasında Harun Reşid ile Fazl'ın pederi Yahya mecliste oturur iken [32] Horasan'ın sahibi'l-berîdinden halifeye bir mektup gelmiştir ki meali: "Fazl, mesâlih-i ibâd ile tekayyüd eylemeyip daima sayd u şıkar [ve] zevk u safa ile meşguldür." Harun Reşid mazmun nameye vakıf olunca Fazl'ın pederi Yahya'ya verip mezburu bu halden men' için bir şey tahrir eyle demesi üzerine Yahya dahi zahr-ı mektuba yazdı ki: "Oğlum senin bu ahvaline emiru'l-müminîn vakıf oldu, imdi şanıma şeyn getirecek bu makule evzâ'î terk edip ef'âl-i hamîdeye sa'y edesin. Zira bir adam her ne ile meşgul olursa ehl-i asr, onu ol meşgul olduğu kâr ile bilip onunla zikrederler." Bu mektup Fazl'a vasıl olunca hükümet-i mezkureden ma'zul oluncaya kadar mescide mülazemet eyleyip mesâlih-i nâsa tekayyüd ve ihtimam eylemiştir.

Memun-ı Halife'nin zamanında Tahir bin Hüseyin¹³¹ tarafından siyasiyâta

¹²⁸ Rahne: delik, gedik, zarara uğramış.

¹²⁹ Telkib: lakaplandırma.

¹³⁰ Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Yahyâ el-Bermeki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/fazl-b-yahya-el-bermeki>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

¹³¹ Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/tahir-b-huseyin>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021). Mektubun neşri için bkz. Özgür Kavak, "Meşhur Bir Mektubun İzinde: Vezir Tahir b.

dair Mısır valisi oğlu Abdullah'a yazılan mektub-ı meşhurunun bir fıkrası bizim esasa ait ve tenvir edeceğinden zikredildi. Şöyle ki: "Allah'ın emreylediği şey ile kaza lazımdır. Çünkü ol mizandır ki ahval-i alem onunla [33] muvazene olunur ve cemi'-i noksan onunla bilinir. Bu vech üzere hükmetmek reayanın salahını ve temin-i meaşlarını mucibdir. Asi ve muti'leri tefrik eder. Mazlumlar için adaleti câlibdir. İhkak-ı hak kapısını açar. Din u milletin kıvamına sebeptir. İmdi ber-vech-i hakkaniyet hükmetmeye sa'y ile emr-i ilahî muhafaza ile mazanne-i töhmet ve ayıptan ihtiraz eyle."

İlm-i fıkıh, beyne'l-fukaha iki kısımdır. Biri ashab-ı re'y ve kıyas tarikidir. Diğeri ehl-i hadis tarikidir. Ashab-ı rey ve kıyas ehl-i Irak olup muktedaları İmam-ı A'zam Hazret-i Ebu Hanife'dir. İmam-ı müşarun ileyh, Fars evlatlarından zuhur eden fukahanın birincisidir. İmam-ı müşarun ileyh, ilm-i fıkıhta o kadar kesb-i temeyyüz ve iştihar etmiştir ki kendilerinin makamına ve belki ka'bına hiçbir ulema lahik olmadığı gibi rütbe-i ictihadda cümle fukahaya tekaddüm eylemiştir. Bu meziyet-i ilmiyesine İmam Malik ve Şafii hazerâtı dahi şahadet eylemişlerdir.

Ehl-i hadis, ehl-i hicaz olup pîşuvâları İmam Malik ve İmam Şafii hazerâtıdır. İmam Malik hazretleri arz-ı hicazda tarik-i ictihada [34] sa'y ile ihya-yı dîn-i mübin eylemiştir. İmam Şafii hazretleri Irak'a rihlet buyurup Ebu Hanife hazretlerinin ashabına mülaki olarak onlardan ahz u telakki eyledikten sonra bu iki tarik-i mübarekeyi cem' ile bir mezheb-i mahsus icad buyurmuşlardır.

İmam Şafii'den sonra İmam Ahmed bin Hanbel hazretleri sernüma-yı zuhur olup fenn-i hadiste mahir ve kibâr-ı muhaddisînden olduğu cihetle ashab-ı ilm-i hadiste hadd-i kemale vasıl ve ashab-ı Ebu Hanife'den fikh-ı şerifi ahz u telakki ile kâmil olduklarından onlar da başka bir mezhep ittihaz etmişlerdir.

İşte bâlâda beyan kılınan şu dört mezheb-i şerif umum-ı ehl-i İslam'ın mezhepleridir. Bunlardan başka mezhebe taklid caiz değildir. Çünkü bu zevat-ı kiramin tesis eyledikleri, usul-i fikhın mahsulüdür. Bir de mezheb-i Zahirî vardır ki o da metruk kalmıştır. Erbabına hafî değildir ki emr-i kaza, hulefa-yı müslimîne mahsus i'mal-i celile ve mukaddesedir. Hulefa-yı müslimîn hazerâtının re'y-i isabetâdelerine mütevakıftır. İsterlerse bizzat icra-yı mesalih buyururlar, isterlerse ahara taklid ve tefviz ederler.

Sadr-ı İslamda hükkam beyne'l-mütehasimeyn fasl-ı husumât [35] ve kat'-ı münazaâta memur olup umur-ı ammede tasarruf ve müdahalaye mezun değiller idi. Vakta kim hulefa-yı müslimîn hazerâtı tanzim-i mesalih-i mehâmm ve tertib-i siyaset-i enâm ile meşguliyetleri tekessür edince vazife-i hükkam tevsi' kılınmıştır.

Şöyle ki mecânin ve müflisîn ve süfehânın mallarını zabt ve hıfz etmek ve umûr-ı evkaf ve vesâyâya nezaret ve bazı eimme-i müctehidîn re'y üzere velisi olmayan biker-i baliğanın tezvici hususuna gayret ve turuk ve ebniyeye nezaret eylemek ve şahitlerin tezkiyesi için ba's-ı ümenâ ve nüvvab makulesi gibi daha nice umûr-ı amme, uhde-i kudâta ihale edilmiş ve hatta hulefa-yı İslam'ın bazıları, bazı kudât ve hükkama def'-i mezalim ve cerâim hususunu dahi tahsis

edip zaleme ve eşkıyanın cürüm ve cinayetlerine münasip tazir ve te'dib etmek umûrunu tefviz buyurmuşlardır.

Hulefa-yı İslam hazerâti beni'l-Abbâstan Mühtedi Billah vaktine gelinceye kadar bu hususlara bizzat kendileri mübaşeret edip bazı evkatta dahi kudât ve hükkama tefviz buyurmuşlardır. Nitekim Hazret-i Ali Efendimiz Ebu İdris Havlanî'yi¹³² [36] kâdı nasb edip umûr-ı amme ve hassayı uhde-i liyakatine ihale buyurmuştur. Kezalik Memun-ı Halife Yahya bin Eksem¹³³ ve Mutasım-ı Halife İbn Ebi Davud'a¹³⁴ da bu minval üzere taklid-i hükümet eylemişlerdir.

Abbasiler ve Emevilerde bir de hâkim-i örf var idi ki ona da sahib-i şurta tabir edilir idi. Bu sahib-i şurtaya bazı memalikte vali, bazısında hâkim, bazısında sahib-i medine tabir edilmiştir. Bu sahib-i şurta tabiri ve bunların elkâbı ihtilaf-ı zaman u mekân ile muhtelif olmuştur.

Sahib-i şurta Devlet-i Abbasî'de ahkam ve cerâimi tertibe memur olan valinin hizmet-i lazimesi olmakla cürüm ve cinayet ile maznunları ahz ve teftiş edip bazı alâim ve karâin ile cürüm ve şekaveti zahir olunca onları tazir ve ikamet-i hududa memur idi. Bir de vech-i şer'î üzere sabit olan cezayı -kıyas gibi- hüküm ve icra eder idi. Elhasıl sahib-i şurta denilen hakimin vazifesi iki nev' olup biri erbab-ı cürmü teftiş ve tefahhus edip bazı karâin ve alâim ile müttehem olan kimseleri te'dib ve tazir etmek, diğeri beyyine-i âdile ve ikrar-ı şer'î ile sabit olan cerâim ve cinayâtın mukteza-yı şer'îsini [37] icra etmek idi. Sonra bu ikinci vazife, kudâtın vezâifine ilhak olunmuştur.

Sahib-i şurtanın lüzumu adil hakimler hükm-i siyaset ile amelden istinkaf eylediklerinden ve siyasetle amel lazım olduğundan hulefa-yı sâlîfe sahib-i şurta unvanıyla maruf hakim nasb eylemişlerdir. Çünkü sahib-i şurta karâin ve alâim ile icra-yı siyaset eder. Kudât ise şer'an sabit olmadan kimseyi pençe-i cezaya çarpamaz.

Tezyil

Endülüs'te sahib-i şurta memuriyetine ehemmiyet verilerek iki kısma taksim ile birine şurta-yı kübra diğlerine şurta-yı suğra denilip, şurta-yı kübranın vazifesi memalikte bulunan ruesâ ve ummâlları¹³⁵ yani memurînin reayaya etmiş oldukları taaddi ve tecavüzlerini teftiş ve cürümlerine göre icra-yı mücazat etmektir. Bunlar vüzerât erbabından olup saray-ı halifede kendilerine mahsus mahalde icra-yı vazife eder, valiler ve memurînden ve hükkamdan edilen iştika üzerine onları celb ile işi bi't-tetkik iktiza ederse tertib-i [38] mücazat eder. Şurta-yı suğranın vazifesi ise ancak eşkıya ve edepsizlerin cevri ve taaddilerini men' eylemektir.

[7.] Ashab-ı Udûl

Halife-i İslam'ın vekilleri bulunan kudât ve hükkam tarafından emri-

¹³² Ali Yardım, "Ebû İdrîs el-Halvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-idris-el-havlani>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

¹³³ Şükrü Özen, "Yahyâ b. Eksem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-eksem>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021)

¹³⁴ Ali Yardım, "İbn Ebû Dâvûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-eksem>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

¹³⁵ Ummâl: görevliler, yöneticiler.

şehadete ihtimam için ilim ve adalet, sıdk ve diyanet ile maruf ricalin bazıları nâs beyninde câri olan hukuk ve muamelât-ı şer'iyeyi yani bey' u şıra ve ikrar-ı hukuk ve sair muamelât-ı nâsı vech-i şer'î üzere zabt ve defterlerini kaydettikten sonra vakt-i hacette huzur-ı hakimde eda-yı şehadet-i şer'îye eylemeleri için tayin olunan memurlardır. Bunların hizmetlerine adalet denir.

Bunlara udûl tabiri memuriyet ve hizmetlerinin akdem-i şurûtu adalet olmakla vâsıf-ı adalet bunlarda bulunmak lazım idüğünden ve kendileri de erbab-ı veradan bulunması elzem idüğünden kendilerine 'alem olmuştur. Bu hizmete tayin olunacak zatta aranılacak şart evvela salah-ı hal ve adl ile mevsuf ve ta'n ve cerhten salim olmak lazımdır. Çünkü hükkam, ekseriya hükümlerini bunların şahadetleri üzerine ibtina kılacaktır. Saniyen fenn-i sakk ve kitabette maharettir. Çünkü [39] vukuât ve mesalih-i nâsı usulü dairesinde sukûk ve sicillâta kaydetmek ve ukûd ve füsuh ve sair muamelât-ı hukukta beyne'l-fukaha meşru ve meşrut olan şurût ve kuyûda riayet eylemek lazımdır.

İşte bu esbaba mebni ashab-ı udûl olan muamelât-ı nâsın sıhhat ve fesadına müteallik ahkam-ı şer'îyeye vukuf için mecalis-i fukahaya mülazemet, ba'dehû zabt-ı vekâyi ve tahrir-i vesâikte mümareset-i kâmileleri olmak lazım olduğundan hizmet-i adalet ilim ve ameli câmi' ricale tefviz edilmesi hükkamın ehemmi- vezâifindedir. Ve hükkama lazımdır ki böyle adamları bulup intihab eylemelidir.

Hükkam ve kâdı tarafından bazı diyarda ashab-ı udûle mahsus dükkanlar ve mahaller tahsis kılınmış idi. Ashab-ı mesâlih ol dükkanlara varıp beynlerinde câri olan muamelâtı takrir ve ceridelerine tahrir ettirirler. Onlar da lede'l-hace hükkam huzurunda eda-yı şehadet ederlerdi. Bir de ashab-ı udûl, ahâd-ı nâstan mesturetu'l-adalet olan sair şuhûdu dahi tadil ve tezkiyeye memur idi. [40]

[7.1.] Ashab-ı Udûlün Faidesi ve Lüzumu

Zamanın inkılabâtıyla ahval-i nâs muhtelit ve müşevveş olup ve beyne'l-hasmeyn hüküm ve imza, ikame-i beyyine-i âdileye mütevakıf bulunmakla hükkam şuhûdun ahvaline ittıla' ve umûr-ı nâsı suret-i matlube ve muntazamada cereyan etsin için ashab-ı udûl nasb eylemişlerdir.

Ezmine-i maziyyede Endülüs'te [ve] Mısır'da ihtisap memuriyeti dahi kâdıların uhdelerine ihale edilmiş olmakla onlar da erbab-ı iktidardan ihtiyar ettikleri kimselere ihtisap memuriyetini tevcih ederler idi. Sonra bu vazife hakim-i örfe ihale edilmiştir. Bazı memâlikte sikke nezareti hususî kâdılarına muhavvel olduğundan onlar da erbabını bi't-tahkik tayin ederler idi. Sonra müstakil bir mansıb addedilerek memur tayin edilmiştir. Elhasıl bâlâda beyan olunduğu üzere bunların cümlesi hulefa-yı müslimîn hazerâtına mahsus bir memuriyet-i mukaddese olmakla onlar da istediklerine tefviz buyururlar.

Fenn-i sakk kadimdir. Evveleri yani kağıt icad olunmazdan [41] evvel deri üzerine yazılır ve emr-i muhakeme, suret-i matlubede cereyan eder ve vukuât tescil olunurdu. İbn Haldun tarih-i meşhurunda der ki: "bidayet ve sadr-ı İslam'da tasnif ve sakk ve defter-i divan ve menşurlar az olmakla bi'l-cümle kütüb ve sukûk ve defter-i divan deri üzerine yazılırdı. Vakta kim telif ve sakk ve menşur kesir olmakla deri kifayet etmediğinden Harun Reşid zamanında âl-i Bermekî'den Fadl bin Yahya kağıt icadına işaret edip sukûk ve defâtir ve evâmîr

kağıt üzerine yazılmaya başladı. Fadl bin Yahya'dan sonra bi'l-umum nâs tesânîf-i ilmiye ve cemi'-i umûrlarını kağıt üzerine tahrir etmekle birçok sınıf ve nev' üzerine masnu' kağıtlar icad ettiler." (İnteha)¹³⁶

[8.] Devlet-i Ebed-Müddet-i Osmanî Zaman-ı Saadetleri

Eyyedehumallahu bi'z-zaferi ilâ ahiri'd-devran.

Zimam-ı hilafet, devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin dest-i adalet ve inayetlerine geçince mahkemeler tesis ve erbab-ı fazl u kemal ve haiz-i iktidar olan ulema-yı zevi'l-ihtirama enva'-ı lütfu bezl [42] ile emr-i kazayı tefviz ve taklid ederek icra-yı adaletle şân-ı İslamiyeyi şarken ve garben tezyid buyurdular. Zira idare-i âdilânelerinde bulunan her memlekete 'alâ-meratibihim hakimler nasb edip herbirerlerini kifayet miktarı maaşla tesrir buyurdular.

Ulema-yı kiram ve haiz-i iktidar olan zevat hakkında o kadar lütuf ve ihsanlarını masruf buyurdular ki memalik-i saireden birçok zevat zîr-i himaye-i müstelzimu'l-felah-ı adilânelerine arz-ı dehaletle herbiri mazhar-ı ni'em-i firavan¹³⁷ olmuşlardır. Zaman-ı şevketlerinde kudât-ı kiram ve hükkam-ı zevi'l-ihtirama tamamen istiklalîyet i'ta ederek ihkak-ı hak kazıyyesine o kadar itina olunmuştur ki düşmanlarının bile muhabbetlerini celbederek birçok Hıristiyanlar zîr-i himayelerine iltica ve birçokları da şeref-i İslamla müşerref olmuşlardır. Zaman-ı adaletlerinde kudâtın vezâifi bazen tevsî' kılınarak idare ciheti dahi ihale kılınmış ve bazen temdid edilmiş ve bazen turuk ve ebniye ciheti nezareti hususu dahi ihale kılınmıştır. Âtîde zikredilecek mevadd bir dereceye kadar usûl-i müttehaze ve ahval-i umûmiyesini irae eder.

Sultan Yıldırım Hazretlerinin zaman-ı sa'd-iktiranlarında [43] kudâta ait olmak üzere birtakım rusûm tesis olunmuştur. Şöyle ki; yazılan hüccetten yirmi beş akçe, sicilden yedi akçe, imzadan on beş akçe, akd-i nikahtan on iki akçe, resm-i kısmetten harcıyla beraber binde yirmi akçe alınmak ve kudâta ait bulunmak üzere resm vaz' edilmiştir.

Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Hazretleri Rumeli kazaskerliği ve İstanbul kâdılığını ve hakim-i örf tayinini ve haftada dört gün yani cumartesi, pazar, pazartesi, salı günlerinde ale's-sabah hünkar divanı olmak usulünü vaz' ve tesis ile izhar-ı adalet ve hakkaniyet hususunda ol mertebe çalışmış ve nadiru'l-emsâl fuzelâ ve erbab-ı iktidarı nezd-i şahanelerine celbeylemiştir ki gıpta-nüma-yı eslaf olmuş ve ilelebed nam-ı mübarekleri hayr ile yâd olunmaya sebep olmuşlardır. Fatih Hazretlerinin her nerede ve hangi memâlikte erbab-ı fadl u kemal, sem'-i şahanelerine vasıl olursa onları nezd-i şahanelerine davet ve amîmu'n-nevâl-i şevketlerini erzan buyurur idi. Fatih hazretleri kâdılarının rütbelerini ve vazifelerini tayin buyurmuştur. [44] En evvel İstanbul kâdısı olan fudela-yı dehrden Hızır Beydir. Bu devlet-i muazzamanın saye-i şevketlerinde Molla Hüsrev, Kemalpaşazade, Zenbilli Ali Efendi, Ebussuud Efendi gibi nadiru'l-vücud zevat-ı kirâm müftülük sıfat-ı celilesiyle benâm olmuşlardır. Ve ihkak-ı hak kazıyyesinde hükkama peyrev olmuşlardır.

¹³⁶ Yakın ifadeler için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev Pirizade Mehmed Sahib, Haz Y Yıldırım & S Erdem & H Özkan & M C Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015) 2/142-144.

¹³⁷ Firavan: bol, çok.

Sultan Süleyman hazretlerinin zaman-ı devletlerinde Niksarî Muslihuddin Efendi İstanbul kâdısı olunca muhızrlara mücevveze¹³⁸ icad eylemiştir.

Sultan Osman Han zamanında tarik-i kaza ve hükkamda eskiliğe nazar olunarak ilim ve iktidar aranmadığı cihetle esas-ı mevzua rahnelenmiş olmakla şimdiden geri ehliyet ve kabiliyete nazar olunsun ve bila-ımtihan tarik-i kazaya kimse alınmasın diye nizam verilmiştir.

Edirne Beylerbeyi Abdurrahman Paşa'dan edilen iştika üzerine kazasker huzurunda muhakemesi icra edilmiştir. Sultan Mustafa Han hazretleri ikinci cüsları zamanında beyne'l-ahali şahid-i zûr tekessür ettiğinden Vezir İbrahim Paşa iki ağasını birbirinden sahte dava ettirip [45] müddei, şahid-i zûr tedarik ederek Mahmud Paşa mahkemesinde ispat ederek hükmettirip i'lam olduktan sonra şahitlere kendiliklerinden ikrar ettirilip ba'de't-teşhir refikleri dahi haber alınarak nefy ve tedmir¹³⁹ edilmiştir.

Sultan Mehmed Han-ı Râbi zamanında Balat mahkemesinden sahte nikah hücceti zahir olmakla mahkeme-i mezkure iptal olunmuştur.

Sultan İbrahim zamanında Faik Paşa Sofya'da birkaç adam salb ettikten sonra kâdından hüccet talep eylemiş ise de kâdı bila-mürâfaa kâdı hücceti verilmez demesi üzerine Faik Paşa kâdıyı tekdir eylediğinden kâdı-yı menzil ile İstanbul'a gelip tazallüm-i hal ve Faik Paşa'dan iştika eylemekle paşa-yı müşarun ileyh kayd u bend ile ihzar ve yalı köşkünde padişah ve müftü Yahya Efendi huzurlarında paşanın şer'a inkiyadı olmayıp kâdıya cefa eylediği haber verilmekle Faik Paşa terbiye olunmuştur. Sultan İbrahim hazretleri İstanbul kâdısına gece kol gezmeyi irade buyurmuşlardır.

Sultan Ahmed Han-ı Sâni hazretlerinin zamanında Kıbrıs valisi Ali Paşa kâdıya şetm ve istiklaliyet-i mehakimi [46] rahnedar etmek ve ruhbanlardan cizye almak töhmetiyle terbiye olunmuştur. Kezalik "kâdılar iki seneden evvel azl olunmaya" diye ferman buyurmuşlardır.

Sultan Murad-ı Râbi şark seferine giderken İznik'e teşriflerinde yollar tathir olunmamış olmakla kâdı terbiye olunmuştur. Kezalik Karaağaç'a vardıkta hizmetinde tekasülü için kâdıyı terbiye buyurmuştur. Kezalik Kayseri'ye vardıkta zahîre tedarik etmediği için kâdıyı emr-i kaza ile terbiye buyurmuştur.

Sultan Mahmud Han-ı Evvel zamanında Şam defterdârı Şam kollarını koluna alıp mahkemeyi basmaya bâ-ferman Şam valisi mumâ ileyhi terbiye eylemiştir.

Şeyhulislam Kara Halil Efendi kudâta adetten ziyade mülazemet verip iktidar ve sa'ye baktığı cihetle azl olunup Seyyid Murteza Efendi, şeyhulislam nasb olundukta¹⁴⁰ sadır olan hatt-ı hümayun bizim esası tenvir buyuracağından

¹³⁸ Mücevveze: bir tür kavuk, büyük sarık.

¹³⁹ Tedmir: Mahvetme, yok etme.

¹⁴⁰ Kara Halil Efendi, II. Abdulhamid dönemi şeyhulislamıdır, Seyyid Murteza Efendi ise I. Mahmud döneminde Mehmed Said Efendi'nin yerine şeyhulislam olmuştur, muhtemelen burada şeyhulislamların silsilesi karıştırılmış, Mehmed Said yerine sehven Kara Halil yazılmıştır. Bkz. Tahsin Özcan, "Halilefendizade Mehmed Said Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-said-efendi-halilefendizade>> (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

zikri münasip görüldü:

“Sen ki vezir-i a‘zam ve vekil-i mutlakımsın. Mâ-sadak-ı ayet-i kerime-i *‘kul hel yestevillezine ya‘lemune vellezine lâ ya‘lemun’*¹⁴¹ olan ulema-yı a‘lamin el-yevm mer‘î olan [47] tarikat-ı resmîyelerinin fi‘l-asl vaz‘-ı tertibi ehl-i ilm[i] nâ-ehilden tefrik ve talebe-i ulûmu mevadd-ı fûnûna has ve teşvik ve tahrise mebnî iken ahd-i karibde bazen kesret-i şufe‘â ve tezahim-i rica zuhuru meşayih-i İslam duacılarımın adem-i itinalarını mucib ve bu halet dahi talib-i medrese olanların ibtida-ı duhullerinde tenkih ve temyiz olunmalarını müstevcib olduğu cihetten ukde-i nizamı muhtel ve müşevveş olduğu sem‘-i hümayunuma lahik olmağın medar-ı iftihar-ı din-i mübin olan böyle bir tarik-i merğubun pezirâ-yı ihtilali bir türlü caiz olmadığından ba‘de‘l-yevm nâ-müstahikke medrese ve mülazemet verilmeyip *‘innallahe ye‘murukum en tueddül emanâti ilâ ehlihâ’*¹⁴² mantukunca riayet ve bu hatt-ı şerifim düsturu‘l-amel tutula.”

1180 sene-i hicrîsinde [miladi 1766-1767] fetvahanede bulunan müsevvidîni Şeyhulislam Veli Efendi, fıkıh-ı şerifin tahsiline teşvik için Bolu kazasını fetvahaneye arpalık tayin eylemiştir. Yani beş yüz kuruş şehriye hasıl olursa hasmını fetva emini olup ve tarafından naib gidip ribaa-i ahmasını müsevvidîne taksim olunmak üzere nizam verilmiştir.

Devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin zaman-ı şevketlerinde umûr-ı cezaiye bazen kudâta ihale edilmiş ve bazen hakim-i örf [48] marifetiyle idare edilmiş ve bazen valiler ve maiyyetlerindeki tomruk ağaları marifetiyle icra edilmiş ise de yeniçerilerin serkeşliği ve terbiyesizliği usûl-i idareyi muhtel eylemiş olduğundan bir müddet umûr-ı cezaiye onların elinde kalmış idi. Yeniçeriler ise hareket-i bağıyâne ve vahşiyânedan asla çekinmezler idi. Elhasıl yeniçerilerin medeniyet-i Osmaniyeyi harâbezâra döndürdüğü o anda hiçbir kimse usulen mücazat görmez, belki harekât-ı hodserânelerine tabi olunmakla nice kimseler bila-cürm mazlum ve mağdur olurlar ve niceleri de cüz‘î kusur ile büyük mücazat olunurlardı.

Sultan Mahmud-ı Adlî (tâbe serâhu)¹⁴³ hazretlerini bu ahval-i esef-iştimalle nihayet verilmesini tasmim buyurdu. Ve yeniçerileri imha ederek bu millet-i mukaddeseyi o vahşilerin mezaliminden kurtardı. Bu kâr-ı hayrın akabinde vüzerâyâ hitaben “sair-meham umûr-ı adliye ve mesalih-i hayriyeyi sizler mütalaa ve müzakere ile arz ve inha ediniz, ben de tesviyesine müsaade ederim” diye bir nutk-ı belîğ irad buyurmuşlardır ki bu kelam-ı lutf-iştimal umûr-ı hukukiyenin yeniden tevessü ve intişarına sebep ve mebde’ [49] olduğundan beri şeyhulislamlar kendi konaklarında ifa-yı vazife eylerken Sultan Mahmud-ı Adlî hazretleri meşihata mahsus olmak üzere Ağa Kapısını tahsis buyurup Sadreyin ve İstanbul‘u kâdısı dahi oraya nakledilmiş ve fetvahane dairesi başkaca dahi bi‘t-tanzim cümlesini daire-i mezkurede cem‘ buyurmuşlardır.

¹⁴¹ “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?...” mealindeki Zümer, 39/9. ayetten kısmi iktibas.

¹⁴² “Allah emanetleri ehline vermenizi emreder...” mealindeki Nisa, 4/58. ayetten kısmi iktibas.

¹⁴³ Tâbe serâhu: toprağı, kabri iyi ve temiz olsun manasına gelen dua.

Peder-i âlî-güher-i hazret-i padişâhî es-Sultanu'l Gazi Abdulmecid Han, nevverallahu merkadehû hazretlerinin zaman-ı saadet-unvanlarında (17 Recep sene 1271 [5 Nisan 1855] tarihinde mehakim-i şer'iyeye hakkında müceddeden bir nizamname kaleme alındığı adalet ve ihkak-ı hak kazıyyesine ziyade itina ve dikkat için) 1 Cemaziyelahir sene 1272 [8 Şubat 1856] tarihli hatt-ı hümayun Gülhanede kıraat olunmuştur.

Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han efendimizin zaman-ı âlilerinde sekiz Zilhicce iki yüz seksen dört tarihinde umûr-ı hukukiye hükümet-i icraiyeden külliye tefrikiyle deâvi-yi kanuniye için en büyük mahkeme olmak üzere Divan-ı Ahkam-ı Adliye tesis ve nizamname-i esasiyesi tanzim kılınmıştır.

Yirmi Muharrem iki yüz doksan tarihinde Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye'nin vezaifini hâvî bir kıt'a talimat ile ve on beş [50] Zilhicce iki yüz doksan tarihli sicillât-ı şer'iyeye ve zabt-ı deâvi cerideleri hakkında talimat tanzim kılınmıştır.

Vakta kim Padişah-ı Alempenah malik-i rikabu'l-ümem zillullahi fi'l-arz Cenab-ı Cihanbani hazret-i Abdulhamid-i Sâni efendimiz velinimet-i bi-minnetimizin umûr-ı hilafet dest-i adalet ve inayet bî-âdilânelerine geçince muntazam mahkemeler tesis ve bâb-ı adaleti her tarafından küşade ederek adaleti bi-hakkın icra buyurmuşlardır.

Şöyle ki zaman-ı şevket ve adalet-i şahanelerinde iki Recep iki yüz doksan altı tarihinde *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu* ve fi 5 Recep sene 1296 tarihinde *Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu* kaleme alınarak suret-i icrasına irade-i keramet-âde-i şahaneleri erzan¹⁴⁴ buyurmuşlardır.

Umûr-ı şer'iyede bila-beyyine mazmunuyla amel ve hüküm caiz olabilecek suretle senedât-ı şer'iyyenin tanzimine dair fi 4 Cemaziyelevvel sene 1296 tarihli talimat ile fi 22 Muharrem sene 1300 tarihli taşra ve Dersaadet mehakim-i şer'iyesinden verilen i'lâmât hakkında bir kıt'a talimat tanzim kılınmıştır. [51]

Tahdis-i Nimet

Velinimet-i bî-minnet Padişah-ı Farukcâh efendimizin zaman-ı şevketlerinde olan adalet ve tevsi'-i hukuk hiçbir zamanda görülmüş ve işitilmiş değildir.

Tarihe atf-ı nazar-ı dikkat edilirse şevketli padişahımızın zaman-ı saadetleri gibi bir zamanı hâvî bir sahife-i tarihe tesadüf olunmaz. Bu görülen terakkiyât ve fenn-i hukukun tevessü ve intişarı mahza Padişahımızın her kârı adalet ve merhamet cihetine masruf buyurulduğu ve sıdk u ihlas-ı şahâneleri neticesidir. Zira her bir ehass ve âmâl-i şahaneleri, tebea'-i sadıklarının refah ve saadet-i hâlidir.

Zillullahi fi'l-arz olan Padişahımız ol derece adalet buyurmuş ve buyurmaktadır ki zaman-ı şevketlerinde hiçbir kimsenin hukuku kaybolmamış ve olmamakta. Çünkü her işe bir merci tayin buyurup her bir umûru ve kâffe-i muamelâtı bir esas-ı âdile ve muntazama altına vaz' buyurmuşlardır. Cenab-ı Kadir-i Müteal ve Hayy-i Mutlak-ı bî-zeval, ömr ü şevket-i hümayunlarını müzdad

¹⁴⁴ Erzan; yaraşır, layık.

buyursun duasıyla hatm-i kalam eylerim.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Metnin sonunda “İsmail Sem” imzası bulunmaktadır.

ISMAIL SEM'İ EFENDI AND A LOOK AT THE HISTORY OF THE ISLAMIC-OTTOMAN TRIAL PROCEDURE IN THE CONTEXT OF THE HIS EPISTLE ON HISTORY OF ISLAMIC PROCEDURE LAW

 Yasin YILMAZ^a

 Abdussamed ATASOY^b

Extended Abstract

İsmail Sem'î Efendi (1857-1935) is a lawyer who graduated from the Mekteb-i Hukuk (School of Law) and later served as a judge in various provinces. He published two epistles just a few years after he graduated from Mekteb-i Hukuk. He continued his life as a judge in different courts. Sem'î Efendi's epistle titled "Usul-i Muhakemenin Tarihçesi" (The History of Procedure Law), written on the history of Islamic procedure law, consists of fifty-two pages. The process in the judicial field starting from the time of the Prophet (pbuh) until the year when the text was written is summarized. Although it is a brief summary, it can be regarded as a useful study in terms of providing a holistic view of the Islamic procedure law history. The first goal of this study is to present the information we have obtained regarding the life story of İsmail Sem'î Efendi, which is not well known in the literature. The second goal is to translate and evaluate the text of the epistle titled "Usul-i Muhakemenin Tarihçesi".

In this epistle, general information about the judgment of first Rome, then Iran and then the pre-Islamic Arabs is mentioned. It was stated that these three pairs of justice and procedure are unreliable and full of cruelty. Then, with Islam, the change in this regard was emphasized and detailed information was given compared to other periods similar to the judicial activities of the Prophet's (pbuh) period. After a general evaluation was

^a Ph.D. Student, İstanbul University, yasinyilmazz@yahoo.com

^b Ph.D., Selçuk University, samedatasoy1109@hotmail.com

made about the period of Abu Bakr, Omar period has been discussed in detail. The letter written by Omar to Abu Musa al-Asari has been traced in terms of judicial law with its translation both in Arabic and in Ottoman Turkish. Ali's period was also discussed in detail, the period of Osman is given briefly. After examining the Umayyad period superficially, the Abbasid period was evaluated in detail. During the Abbasid period, especially about the shurta organization and ashab-ı udûl were given informations. The last chapter was focused on how well justice was applied in the Ottoman Empire and the importance given to principles such as equality and impartiality in judicial activities and the periods of some sultans were discussed.

In the work, after the Umayyads, the Andalusian Umayyads were pointed out, and the Ottoman period started immediately after. The fact that the Great Seljuks and Anatolian Seljuks were never touched can be considered as a deficiency about the epistle. It would have been more appropriate to include the Seljuks in the epistle, which deals with the history of Islamic judgment in general, even if briefly.

In the epistle, brief information was given about the judicial activities in the periods of the Prophet (pbuh), the four caliphs, the Umayyads, the Abbasids and the Ottomans. References are made to Qur'an verses and hadiths that can be regarded as the basis of the law of judgment. Besides these, Some texts related to the judicial procedure, such as the letter sent by Omar to Abu Musa al-Ashaari, have been partially or completely quoted. Within the framework of these references, basic principles such as fair trial, openness of the trial, assurance of judges, independence and impartiality of judges are frequently pointed out.

During the Tanzimat period, while the judicial organization of the classical period kept its existence, on the other hand, new courts began to be established in order to apply the laws accepted through the reception. During the reign of Sultan Abdulaziz, the trial was divided into judicial and administrative parts, and Diwan-ı Ahqam-ı Adliyye (Supreme Court) was established as the highest court for judicial trial and Shura-yı Devlet (Council of State) was established in the field of administrative jurisdiction. In addition, regulations regarding the functioning of these higher courts have been issued. As the supreme court in the field of Shariah jurisdiction, the Majlis-i Tetkikat-ı Şer'iyye (Sharia Supreme Court) was established and its field of duty was determined with the instruction issued in 1873.

Throughout the Ottoman history, the importance given to the establishment of justice in the judiciary has been explained through different examples.

During the Ottoman period, the innovations made in the field of judgment during the time of certain sultans were mentioned, and the last treatise was terminated by mentioning the regulations on the Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye and Usul-i Muhakeme-i Hukukiye (civil and criminal procedure codes) and other legal regulations, which were enacted in 1879. Although the epistle is short, it is also the first text written separately on the history of the procedure law at that time.

Keywords: Islamic law, İsmail Sem'î, trial procedure, history of procedure law, Ottoman judicial system.

Acknowledgements:

We would like to thank Dr Ali Adem Yörük for reading the attached text and sharing his corrections.

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Ethics approval:

Not applicable.

3. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

4. Author contribution:

The authors declare they have contributed equally to the article.

5. Competing interests:

The authors declare no competing interests.

